

VIII bob

1

Prokuror mahkamasining tergovchisi Zohid Sharipov hali bunchalik xorlanmagan edi. Kechagina markazdan kelgan prokuror tergovchilarining qonunga mos bo'lmagan ishlari haqida ko'pirib gapirildi. Go'yo shu bilan mahkamalar tozalandi. Pokiza odamlar to'planganday bo'ldi... Zohid shu harakatlarga ishonibdi. U prokuror yordamchisining qiligidan bir achchiqlansa, o'zining go'lligidan o'n g'azablandi. "Nima deyishmoqchi bo'lishdi: sen pista po'chog'isan, istagan paytda supurib tashlaymiz, sen keraksiz bir qog'ozsan - xohlasak, g'ijimlab oyoq ostiga otamiz, deyishmoqchimi?"

Zohid anchagacha o'ziga kelolmay o'tirdi. So'ng shart o'rnidan turib, prokuror yordamchisi xonasi tomon yurdi. U yordamchi bilan olishishni qasd qilgan edi. Ammo o'ziga zeb berib kiyingan, qoshlari qalin, ko'zlari kulib turuvchi prokuror yordamchisining muomalasi uni shashtidan qaytardi.

- E, keling, Zohidjon, yangi yillari qutlug' bo'lsin. Oilangiz, ota-onangiz sog'-salomatmilar? Baxtingizga ko'p yillar yashashsin, to'ylaringizga bosh bo'lishsin. Sizni chaqiraman, deb turuvdim. Xizmi yo'qlasam bo'larkan. Xo'-o'sh... Sharif Namozovni qo'yib yuborishga to'g'ri keldi. Aybi isbotlanmagan. Guvohlar gaplaridan tonishibdi. Unga qarshi ig'vo qilingani shunday sezilib turibdi-ku, sizlar to'ppa-to'g'ri qamoqqa tiqib qo'ya qolibsizlar. Namozov anov-manov odam emas, katta olim ekan. Chet elliklarni hayron qoldirib turgan odamni qamoqqa tiqsak, xalqaro janjal chiqib ketishini ham unutmashimiz kerak-da, azizim. Chet eldagi safsataboz dushmanlarimizni bilasiz-ku, "SSSRda inson huquqlari poymol etilmoqda!" deb g'avg'o ko'tarishsa, boshimiz g'alvadan chiqmay qoladi. Keling, biz shunaqa tashvishlardan chetroqda yuraylik. Siz yoshsiz, o'sadigan yigitsiz, bamaslahat ishlayvering. Ig'voning boshida vinzavod direktori Sulaymonov turgan ekan. Aybini bo'yniga olib o'zi keldi. Hazilining bunaqa jiddiy tus olishini o'ylamabdi. Besh-o'n oy o'tirsa, ikkinchi hazillashmaydigan bo'lib chiqadi.

- Sulaymonov ishini menga topshirsangiz...

Zohid uning mahorat bilan to'qiyotgan to'riga bandi bo'lib qolmay, chiqib ketish niyatida shu gapni aytdi. Hech narsadan tap tortmay ishini xamirdan qil sug'urganday hal etayotgan prokuror yordamchisi Zohiddan shu iltimosni kutmaganida laqma odamga aylanmasmidi, bu dargohdan kavushi allaqachon to'g'rilanmasmidi? Dunyoning manaman degan olimlari bilan bahslashishga moslab yaratilgan bu fahm-farosat, bu aql shu arzimas masalani yechishda ojizlik qilsa-ya! Ha, Zohid ojiz edi. Uning ko'zlari ochiq, ammo fikr ko'zi bu o'yinlar, oyoq ostiga tushayotgan to'rlarni, eng muhimib h" qarshisidagi odamning qalbini aniq ko'rolmayotgan edi. Aql hammavaqt ham odamga sharaf keltiravermaydi, ba'zan mana shunday xor ham qilib qo'yadi. Zohid o'zining beaded xorlanayotganini hozir emas, keyinroq his etadi. Boshingizga tosh tegsa, bir oz og'rib, so'ng bosilganday tuyuladi, ammo oradan vaqt o'tib shunday og'riq qo'zg'oladi-ki, o'zingizni qo'ygani joy topa olmasiz. Ruhiy qiynoq ham shunday. Bir necha soatdan so'ng "men nima uchun unga shunday demadim!" deb o'zingizni la'natlay boshlaysiz. Biroq vaqt o'tdi - endi bu afsusdan nima naf?

Zohid soddalik bilan Sulaymonov ishini so'radi. Prokuror yordamchisi esa pinagini buzmay, o'sha kulimsiragan yoqimtoy ko'zlarini Zohiddan olmay javob berdi:

- Bu ishini Keldievga topshirdim. Taniysiz-a, ammaning buzog'i. Shunaqa mayda-chuydani topshirmasam, jiddiy ishlarni eplay olmaydi. Sizni zo'r ishlar kutib turibdi, azizim. O'sadigan odam mayda-chuydaga aralashmasligi tuzuk. Sizdan umidim katta. Respublika prokuroriga ham aytdim. Umidli yoshlarni biz har qanaqasiga qo'llaymiz.

- Sharipovning ishi oddiy hazilga o'xshamaydi. Hazil deb yurib uni o'ldirib ketishlari mumkin.

Jiddiy ohangda aytilgan bu gapni u ermakday qabul qildi:

- Vohma qilmang-e, azizim. O'ldirib ketadi, deb qamoqda ushlab turishimiz ham to'g'ri kelmaydi-da. Erkak odam lalaymay o'zini himoya qilsin. Itday ichib, cho'ntagiga birov nasha solib qo'ysa ham bilmay yotaveradimi?

- Men vahima qilayotganim yo'q. Undan pul talab qilishgan.

- Qim? Qachon?

- Kimligini bilolmay qoldim. Harholda qamoqxonada talab qilishgan bo'lsa kerak.

Prokuror yordamchisi telefon tugmasini bosdi. Ko'zlaridagi kulgi yo'qolib, ko'rinishi jiddiylashdi, hatto biroz asabiy tus oldi.

- Jonqoraev! Signallar tushyapti, qamoqxonada bevoshlik kuchayibdi. Tekshirib uch kundan keyin hisob berasan. Ha, Sharif Namozovdan kim pul so'rganini ham aniqla. Onasini Uchqo'rg'ondan ko'rsatish kerak bunaqalarni, tushundingmi!

Prokuror yordamchisi "ma'qulmi, ko'ngling joyiga tushdimi", deganday Zohidga qaradi-da, o'rnidan turdi.

- Hozir respublikaga chiqishim kerak. Siz bilan xotirjam bi-ir gaplashamiz. O'zim chaqirtiraman.

U Zohidning yelkasiga qo'lini qo'yib, g'oyat ulug' bir mehr ko'rgazib ostonagacha kuzatib qo'ydi.

2

Zohid xonasiga qaytdi. Usti choynak izlaridan dog' bo'lib ketgan o'sha stol, oshiq-moshig'i arang ilinib turgan o'sha bo'm-bo'sh kitob javoni... Zohid o'rniga o'tirib halqa dog'lar sirini o'rganmoqchi bo'lganday stol ustiga tikilib qoldi. Bu dog'lar nimalarga guvoh? Achchiq choy damlanib, shopirib-shopirib qaytarilib, xo'rillatib ichilgan damlarda kimlarning taqdiri hal etilgan? Qanday xo'rliklarning, qanday g'irromliklarning guvohi bu dog'lar?.. Zohid tikilib o'tirgani bilan xayoliga bu gaplar kelmaydi. Uning xayoli Sharif Namozov va Qilich Sulaymonov bilan band. Namozovni qamash uchun ishlatilgan hiyla endi Zohidni aytarli ajablantirmay qo'ygandi. Bu kalavanning uchini topganday bo'lib edi. Sulaymonovning bosh egib kelishi... Hech qanday mantiqqa to'g'ri kelmaydi. "Bu ishning boshida Asadbek turgan bo'lsa, nima uchun Namozovni qamatdi? Balki burnini yerga bir ishqab qo'ymoqchi bo'lgandir? Buning boshqa osonroq, kamchiqimroq yo'llari ham bor edi-ku? Sulaymonov nima uchun qamoqda o'tirmoqchi? Uning gunohi nima?" Zohid ish battar chigallashganini his qildi. Namozov taqdirini Asadbek hal qilgan, vinzavodga osilma, deyishganda masalaning bunchalik mushkulligini kutmagan edi. Vinzavodni yaxshilab tekshirish jumboqni oydinlashtirib beradi, deb ishongandi. Sulaymonov o'yindan chiqarilibdimi, demak, vinzavod qal'asiga uncha-buncha hujum pisand emas. Zohid jildi jigarrang charmdan ishlangan papkasiga qarab qo'ydi. Hafsala bilan ish boshlagan edi. To'ldirilgan bir necha sahifa kechagina muhim ma'lumotlar darajasida qadrli edi. Hozir esa bu qog'ozlar sariq chaqaga ham arzimaydi. "Nima, men ko'chada sanqib yurgan laychamanmi, birov tepsa vangillab chetga qochaveradigan..." Shu fikr Zohidni sergak torttirdi. Nima, endi u "menga qachon, qanday ish berisharkin", deb pashsha qo'rib o'tirsinni? Ish topshirilganda ham "buni mana bunday tarzda yakunlaysan", deb aniq ko'rsatma berishmaydimi? U jonsiz qo'g'irchoq kabi qog'ozlarni rasmiylashtirib qo'ya qolmaydimi? Shunday qilsa - tez "o'sadi"! Bo'lmasa... Yerga kirib ketadimi? Balki...

Odamlar falonchini osib ketishibdi, pistonchining uyini o'g'ri uribdi, degan vahimali mishmishlar chodiri ostida qo'rqib

yashayotgan bir damda shahar prokuraturasining bo'm-bo'sh kitob javoni, tepalari halqa-halqa dog'li stol qo'yilgan kichkina xonasida tergovchi ishsiz o'tiribdi, deyilsa xo'p qiziq tuyular. Jinoyatlar izidan yurgan Zohid bu yerga kelguncha ishsiz o'tirishni tasavvur qila olmas edi. Qarang, shunday mahkamada ham bekor o'tirish mumkin ekan.

Bir soat ilgari xonaga beruxsat kirib kelgan tergovchi Namozov qo'yib yuborilajagini aytganda, Zohid ajablangan edi. So'ng bu holdan g'ashi keldi. Keyin g'azablendi. Xo'ranganini his etib ezildi. Mana endi, bekorchi degan yorliqni olib, bo'g'ilib o'tiribdi. Go'yo prokuror yordamchisi pinjida yuruvchi tergovchi kirib noxush xabarni aytmagan, balki bahaybat mingoyoqni olib kirib qo'yib yuborgan. Bu ko'rinmas mingoyoq Zohidni bo'g'izidan bo'g'ib ko'rdi, yuragini g'ijimlab ko'rdi. Endi qulog'idan o'rmlab kirib miyasini zirillatayapti.

"Nimadir qilishim kerak, - deb o'yladi u, boshini changallab, - bu o'tirishda yorilib ketaman!" U shunday deb o'rnidan turib, eshikni ochdi. Qaerga borishini bilmay, gangigan holda ostonada picha turdi. So'ng dahlizga chiqdi. Uchinchi qavatga ko'tarilib, Keldiev o'tiradigan xona eshigini taqillatdi. Ichkaridan javob bo'lmadi. Zohid eshikni tortdi - berk. Prokuror yordamchisi "ammamning buzog'i" deb atagan, boshini bir yonga qiyshaytirib yuradigan Keldiev eshikni ichkaridan berkitib olib, Sulaymonov ishiga oid hujjatlarni to'ldirar edi.

Zohid ikkinchi qavatga tushdi-yu, xonasiga kirgisi kelmadi. Eshikni qulflab tashqariga chiqdi. Besh-o'n kun yo'q bo'lib ketsa ham bekorchi tergovchi bilan birovning ishi bo'lmasligini Zohid bilardi. Lekin besh-o'n kun qaerga boradi. Yelkasidagi tashvish yuki bilan qaerga sig'adi? Zohid shu masalada bir oz yanglishayotgan edi. Nazarida prokuror yordamchisi vaziyatni yumshatish uchun uni xoli qo'yadiganday edi. Go'yo prokuror yordamchisi qilgan ishidan uyalib, uni bezovta qilmaydiganday edi. Bir sodda qiz nikoh kuni onasidan kuyovning chap tomonida yotaymi yo o'ng tomonidami, deb so'raganda onasi qaysi tomonda yotishingning farqi yo'q, baribir o'sha ish bo'ladi, degan ekan. Shunga o'xshash Zohid kabi tuxumdan endi chiqqan tergovchi arazlaydimi, zarda qiladimi, baribir - prokuror o'z bilganidan qolmaydi.

Kechasi bir sidra quruq qor tashlab so'ng tundlashib qolgan osmon Zohid ko'chaga chiqishi bilan yana insofga keldi. Zohidning nazarida endi ko'zni quvnatuvchi qor emas, osmonda hasrat elagi elanib, hasrat yog'ilar edi. Tabiat odam ruhiga moslanadimi yo odamning ruhi tabiatga moslanib qoladimi - tushunmak qiyin. Harholda ko'ngil xira tortgan mahalda chor atrof ham tundlashib qoladi.

U ko'chaga bemaqsad chiqqan edi. Erkni oyoqlariga berdi. Yuziga urilayotgan qor uchqunlaridan rohatlandi. "Kechgacha yog'sa hammayoq oppoq bo'ladi. Havoda g'ubor qolmaydi. Qor yog'dirish, tindirish, oftob chiqish - Xudoning irodasi bilanmi? Xudo qor yog'dirgani kabi haqiqat, adolat yog'dirsa-chi? Bir kungina yog'dirsa edi. Qor erib tuproqqa singib ketishiga o'xshab, haqiqat bilan adolat odamlarning yuragiga singib ketsa... Dunyo bir kundayoq boshqacha bo'lib qolardi..." Zohid bobosining gaplarini esladi: "Olloh taborak va taolo insonlarni sinamoq uchun bu dunyoga yuborgan..."

Sadaqayrag'ochdek o'sgan oq o'rik ostidagi supaga ko'rpacha to'shab o'tirishni xushlaydigan bobosi shu gaplarni ko'p takrorlardi. Ko'zoynakning singan bandlari o'rniga ip tortib quloqqa ilib, muk tushib eski kitoblarni o'qib o'tiruvchi bobosi ko'z oldiga keldi. Akasiga ergashib ko'cha changitib yurib yo suv ichgani, yo qorni ochib bir tishlam non yegani kirib qolganda bobosi "Qani, do'ngpeshonalar, o'tiringlar-chi, eshitinglar-chi..." deb eski kitobdan hikoyatlar o'qishni boshlardi. Ular esa bobosining o'qishga berilganidan foydalanib lip etgan qochib qolishardi. Zohid hozir bobosini qo'msadi. Eski kitoblardan o'qib berishini, nasihatlarini, dunyoning tuzilishi, insonlar xulqi haqidagi so'zlarini eshitgisi keldi. Bobosining bu dunyodan rizqi uzilganda Zohid o'n yoshda edi. Ko'p gaplarni eshitardi, biroq mag'zini chaqolmasdi. Ulg'ayib, bu yorug' olamning qorong'i ko'chalariga bexos kirib qolib, nochor tentiragan choqlarida esida qolgan gaplarni fahmiga yetmoqqa harakat qilardi. Yillar o'tgani sayin, dunyo tikonzorlarini yalangoyoq kezgani sayin bobosining o'gitlariga muhtojligi orta bordi. Zohid kamgap otasiga dardini aytib dalda ololmasdi. Bu oilani tanimagan kishiga "shu indamas ketmonchi o'sha mulla odamning o'g'li", desa ishonishi qiyin. Bobosi urib bo'lsa ham ilmini o'rgatmagan ekan-da, ketmoningni chopib yurovur, o'g'lim, ilm bilan qorin to'ymaydi, degan ekan-da... Mana endi Zohidning akasi o'lib ketdi, otasida na eskicha, na yangicha ilm bor. O'ylab qarasa, qarindosh-urug'lari orasida ham bobosi kabi odam yo'q ekan. O'tin yonib, kul qolibdi, deganlari shumi?

Bobosini o'ylab borayotgan Zohid savollariga javob topganday bo'ldi: "Xudo yog'dirgan haqiqat, adolat - bobomga o'xshagan odamlar emasmidi ekan? Ular yer yuzidagi odamlar qalbiga yaxshilik urug'i sepishlari lozimmi edi? Bobomga o'xshaganlar kamayib ketyapti-ku! Endi nima bo'ladi? Endi yuraklar faqatgina qon haydashga yaraydigan hissiz buyumga aylanadimi? Haqiqat va adolat tamom qovjirab, kuyib kul bo'ladimi?!"

Zohid badbin xulosaga yaqinlashgan edi. U dunyoda bitta yaxshi, bitta to'g'ri odam qolgunicha adolat va haqiqat yashashi mumkinligini hozirgi kayfiyatida idrok eta olmas edi. Yomonlar, munofiqlar nafasidan olov chiqib haqiqat va adolatni kuydiradi, ammo yaxshilarning yuragidan quvvat olguchi bu haqiqat, bu adolat yashayveradi. Bu - azaliy kurash! Yana necha asr davom etadi - yaratganga ma'lum. Bandasiga bir narsa ayon - azaliy kurashning intihosi - qiyomat!

Erkinlikka erishgan oyoqlar Zohidni avval anhor bo'yiga, so'ng suvoqlari ko'cha boshlagan to'rt qavatli uyga boshladi. Nurab qolgan tosh zinalarni bosib to'rtinchi qavatga ko'tarildi. Havorangga bo'yalgan yog'och eshikka qaysidir bola bo'r bilan katta qilib "prof. Habib Sattorov" deb yozib qo'yibdi. Shu yozuvni ko'rib Zohid xayolini yig'ishtirdi. "Nimaga keldim? Hasratimni to'kish uchunmi? "Bu sohaga o'tib ovora bo'lma, sen izlagan haqiqat yo'q u yerda. Bo'lmagan, yo'q va bo'lmaydi ham", deb necha marta ta'kidlagan. Endi "Gapingiz to'g'ri ekan", deb kirib boramanmi?" Zohid bir oz harakatsiz turib, iziga qaytmoqchi bo'ldi. Endi o'girilib ketaman, deganida eshik ochilib yelkasiga jun ro'mol tashlab olgan Habib Sattorov ko'rindi. Zohidning burilib ketayotganini ko'rib, ajablendi.

- Zohid? Ha, tinchlikmi?

Zohid o'girilib, xijolatdan gap topolmay qoldi.

- Uyda yo'qdirsiz, deb o'ylabman, - dedi.

- Qo'ng'iroq ishlamayaptimi? - professor shunday deb tugmani bosdi. Birinchi, ikkinchisida ovoz bo'lmadi. Keyin qo'ng'iroq bulbulga o'xshab sayrab berdi. Mana shu hol Zohidni xijolatdan qutqardi. - Bolalar tugmani o'ynayverib ishdan chiqarishganga o'xshaydi. Qani, kir. Kelayotganingni derazadan ko'ruvdim. Kutdim, kutdim, daraging bo'lmadi. Yaxshiyam eshikni ochib qaraganim.

Zohidning ko'ziga uy besaranjomroq ko'rindi. O'rtadagi stol ustida ko'k plastmassa chelak turibdi. Deraza tomonda ikki tog'ora... Habib Sattorov Zohidning ajablanganini ko'rib kulimsiradi:

- Chakka o'tib ketdi. Uchinchi qavatdagilarga jabr bo'lmasin, deb shunaqa o'tiribmiz. Kecha quvurlar yorilibdi, uy isimayapti.

Bolalarni qaynonamnikiga qo'yib keldim. O'zim kechqurun Maskovga ketyapman. Vadim Petrovich ishga chaqirib, holi jonimga

qo'ymayapti.

- Rozi bo'lyapsizmi?

- O'zimni-ku borgim yo'q. Akademiyaga saylovdan keyin Sohib Po'latovich zada bo'lib qoldi. Endi menga kun bermas. Birinchi qilgan yaxshiligi men olishim kerak bo'lgan uyni Kravchukka berdiribdi.

- Kim u Kravchuk?

- Kerakli, zarur mutaxassis! - Habib Sattorov shunday deb ko'rsatkich barmog'ini osmonga nuqib qo'ydi. - Institutning santexnigi. Zohid Fanlar Akademiyasining muxbir a'ziligiga nomzodlar orasida Habib Sattorov bilan Sohib Po'latovlar borligini eshitib "chakki bo'libdi" deb qo'ygan edi. Bunaqa saylovlarda olimning iqtidori emas, egallagan mansabiyu suyangan tog'i muhimroq ekani unga ma'lum. Saylovdan Sattorov ham, Po'latov ham o'tolmadi. Po'latov, shubhasiz, bu ko'rgulikda Sattorovning aybi bor, degan xulosaga kelganu uni ikki xonali tor, sovuq, chakka o'tuvchi uyda yashashga mahkum etgan.

- Hozir ketsam, bo'lmas, - dedi Habib Sattorov, - saylovdan o'tolmagani uchun arazlab jo'navordi, deb g'iybat qilishadi.

Maskovga-ku ishga bormasman. Ammo Kembrijga borishim kerak. Bir yilga chaqirishyapti. Dilimga tugib yurgan rejalarim bor, o'sha yerda bitirib kelaman.

- Po'latov biladimi, buni?

- Eshitsa infarkt bo'lishi turgan gap. Mana buni o'qi, hali hech kim bilmaydi. - U kitob javonini ochib, tik taxlangan kitoblar ustidan katta konvert olib uzatdi. - Inglizchani bilarding, a?

- Sal-pal.

Zohid hij o'qidi:

- "Qadrli mister Sattorov! Sizni Kembrij dorilfununining faxriy professori bo'lganingiz bilan muborakbod etamiz. Xohish-istagingiz va imkoningiz bo'lsa, Angliyaga kelishingizni so'raymiz. Sizni dorilfununimizda bir yil hamkorlik qilishga taklif etamiz. Taklifimizga ko'nsangiz, kontrakti imzolab jo'nating..." Zo'r-ku?

- Sekinroq aytasanmi?

- Men sizga dalda berib, ko'nglingizni ko'tarmoqchi edim.

- Be... uyni atyapsanmi? Yo akademiyanimi?

- Unisini ham, bunisini ham.

- Unisiga ham, bunisiga ham xursandman, ochig'i. Akademiyada kimlar borligini bilasan-ku? Uyni Po'latovich marhamati bilan olganimda baribir turishim qiyin edi. Uchala qizimni uzatvoraman. Er-xotinga shu uy ham bo'laveradi, nima deysan? Xo'-o'sh, qani o'tir-chi. Choy ichasanmi yo qahva qilib beraymi? Yo konyakdan, a, yangi yil bahonasida?

- Kembrijni yuvish kerak.

- Bu gaping ham to'g'ri.

Habib Sattorov ko'ngil uchun taklif etgan edi. Zohidning gapidan so'ng o'ziga ham bir ho'plam quydi. Zohid professorning kam ichishini bilardi, shuning uchun bundan ajablanmadi. Konyak o'ziga xush yoqdi. Tomirlarida go'yo to'xtab qolgan qon yurishib ketganday bo'ldi. Sattorov uning kayfiyatini sezib yana quydi. Zohid uchinchi safar o'zi quyib ichgach, mezbon konyakni olib, oshxonaga qo'yib chiqdi.

- Solmonov o'n sakkizinchida himoya qilyapti. Dissertatsiyasini yaxshi baholashyapti. Sen ham borgin.

Zohid "xo'p" deganday bosh irg'ab qo'ydi. Solmonov uning kursdoshi edi. Kirish imtihonida yozma ishni "besh"ga topshirib, tarixdan "ikki" olib iziga qaytmoqchi bo'lganida joniga shu Habib Sattorov ora kirgan. Karra jadvalni arang biladigan, nima uchun bu o'qishga kirib qolganidan garangsib yurgan "tolibi ilm"lar orasida Zohid bilan shu Solmonov ajralib turardi. Zohid o'qishni tashlamaganida, balki o'n sakkizinchida Solmonov bilan birga yoqlarmidi... Zohid "professor shunga shama qilyapti", deb o'yladi. Holbuki, Sattorovning fikricha, Zohid hozir doktorlik dissertatsiyasini yoqlashi lozim edi.

Sattorov "konyakdan keyin yaxshi ketadi" deb qahva qaynatdi. U sobiq shogirdining avzoyiga qarab, ko'ngli xira ekanini sezgani uchun "ishlar qalay?" deb so'ramayotgan, bu esa Zohid uchun muddaoning o'zi edi. So'ralgan taqdirda ham, garchi ko'ngil hasratlashishni istab turgan bo'lsa-da, "yaxshi" deb gapni kalta qilgan bo'lardi. Fikri-zikri ilm bilan band bo'lgan odamga Asadbek degan zotning qo'li nechog'li uzunligini, yangilangan prokuraturada ham adolat yo'qligini tushuntirish qiyin. Umuman, bu dunyo qing'irliklarini ko'raverib ko'zlari pishgan odamga adolat yo'qligini gapirish osmon yulduzga to'la ekanini behuda isbotlashday gap emasmi?

Solmonov bekorga eslanmagan edi. Professor avval uning ishlarini sharhlab berdi. Zohid o'zining tergovchi ekanini bir necha daqiqa unutdi. Qahva quyilgan piyolalar chetga surilib, stol ustida qog'oz-qalam, top-toza qog'oz yuzida esa formulalar tizimi paydo bo'ldi. Tashqaridan qaragan kishi chakka o'tib turgan bu sovuq xonada riyoziyot professori bilan prokuratura tergovchisi emas, ikki olim dunyo tashvishlaridan chekinib, ilm bag'riga sho'ng'iyapti, deb o'ylashi mumkin.

Dissertatsiya sharhi tugagach, Sattorov Zohidga savol nazari bilan tikildi.

- Kallang joyida, hali ham kech emas, qayt.

Zohid qog'oz yuzidagi formulalarga qarab hazin jilmaydi.

- Bilasiz-ku, men kamikadzeman.

Zohid qisqa javobi bilan nishonga urdi. O'qishdan ketaman, deb yurganida bu gapni Sattorov aytgan edi. Zohid "Kamikadze degan gurji kim ekan, nima uchun meni unga o'xshatdi", deb hayron bo'lib yurdi. Oxiri bir kuni "Kamikadze" degan odam kim edi?" deb so'radi. Professor avvaliga miriqib kuldi. "Ha, qishloqi!" deb mazax qildi. So'ng Kamikadze - gruzin emas, balki ikkinchi jahon urushidagi mutaassib yapon uchuvchilariga berilgan nom ekanini, bu uchuvchilar samolyotga bomba ortib, izga qaytishga yonilg'i olmay, o'limga tik borishganini tushuntirib bergandi. Zohid hozir o'sha suhbatni eslatdi.

- Kamikadzelar bekorga o'lib ketishdi. Yaponiya urushda yengildi. Sen ham mag'lub sifatida o'lib ketasan.

- Adolat uchun kimdir o'lib turishi kerak-ku?

Professor panjasi bilan stolni bir-ikki urib qo'ydi-da, o'rnidan turdi. Deraza oldiga borib ko'chaga tikildi.

- Faqat... sen o'lma. Ahmoq bo'lsang ham shu dunyoda yashab yuraver. Bu dunyoda ahmoqlar ko'p-ku, to'g'rimi? - U shunday deb orqasiga o'girilib Zohidga tikildi. - Shularning orasida sen ham yursang nima qilibdi?.. Seni nimaga yaxshi ko'raman, hayronman. Ilmni behurmat qilgan odamning basharasiga qaramasligim kerak. Lekin seni ko'rgim keladi. Sen "Habib akam meni yaxshi ko'rarkan", deb taltayma. Sendan nafratlanaman. Lekin... ko'rgim keladi. Bir kunmas bir kun aqlingni topib olishingga ishonsam kerak. O'zi sen tengilarning hammasi ahmoqqa o'xshaydi. Nechanchi yilda tug'ilgan eding?

- Oltmish bir edi shekilli? - Zohid shunday deb gapni hazilga burmoqchi, professorni sal shashtidan tushirmoqchi edi.

- Ha, to'ppa-to'g'ri! Ukam ham oltmish birda tug'ilgan. U ham qip-qizil ahmoq! Ilmni qo'yib, she'r yozib yuribdi.

- Tarixchi ukangizmi?

- Mening bittagina ukam bor. Uning hozir qaerdaligini bilasanmi? Jinnixonada! Lekin jinnimas u, miyasi bus-butun. Dunyoning yaralish formulasini yaratibdilar akam. Qaragin-a, - professor stol yoniga qaytib, qog'ozning bo'sh yeriga yozdi: (haqiqat) =xiyonat+riyo (hasad+ochko'zlik) + shuhratparastlik = mansabparastlik - vijdon+imon+diyosat=O. Bunga nima deysan? Zohid o'ylanib qoldi. Bu shunchaki formula emas, dunyo ishlaridan zada bo'lgan yurakning nolasi edi. Bu nola uning dardiga hamohang edi. Zohid professorning ukasi bilan bir-ikki marta shu uyda hamsuhbat bo'lgandi. Uning tarixni buzib talqin etilayotganidan kuyinishlari, pichingli gaplari, zamonni turli maxluqlarga o'xshatishi Zohidni hayron qoldirgan edi. "Bu tuzum zahm bilan og'rigan fohishaning o'zi. Hammani o'limga giriftor qilib, so'ng o'zi ham o'ladi", degan gapini Zohid ko'p o'ylab yurdi. Gap mag'zini chaqqani sayin unga bo'lgan hurmati ortib bordi. So'nggi marta uni bir-ikki yil oldin qabristonda ko'rgan edi. Hamkasbining otasi qazo qilib, janozaga borishganida uchratgandi. Ko'zida yosh bilan yurgan ekan. "Bir ajoyib shoir o'zini osib o'ldirdi", deb yig'lagan edi.

- "O'zbek bo'lib tug'ilmaganda, Ko'rmas edi shunchalar xo'rlik..." deb yozib, xor bo'lib o'ldi. Hammamiz ham xorlanib yuraveramizmi?! - degan edi. "Shoir nima uchun xo'rlandi?" deb so'rashning mavridi emasdi. Zohid keyingi uchrashganimda so'rarman, devdi. Oradan ancha vaqt o'tib ketdi. U bilan ko'rishmadi. Ana endi jinnixonada emish... Yaratgan formulasi...

- Yechimi to'g'ri, - dedi Zohid, o'rnidan turib.

- Aytdim-ku, hammang birsanlar!

Dunyo ilm ahlining e'tiboriga tushgan, ammo o'z yurtida turtkilanayotgan olim o'z taqdiridan nolimay, ukasi va Zohidga o'xshash yoshlarning iqtidorini tutantiriqqa sarf etayotganidan kuyardi. Har to'kida bir ayb deganlaridek, bu professorga matematika ilmi omon bo'lsa bas, uningcha barcha haqiqat shu ilmda. Shu azim shaharning yana qaysidir mavzeida, yana qaysidir ikki xonalik sovuq (balki issiqdir - Xudo biladi!), chakka o'tayotgan (balki chakka o'tmas) uyda bir fizik (balki kimyogar) haqiqat faqat fizikada (balki kimyoda) deb bahs yuritayotgan bo'lsa ajab emas. Habib Sattorov toifasidagi odamlar uchun bu aldanchi dunyoning hiylalari odatiy hol. Ular bu hiylalarga bas kela olmasliklarini biladilar. Osmonga otilgan tosh qaytib tushqani qanchalik haqiqat bo'lsa, ular uchun bu yorug' olamni tozalash mumkin emasligi shunchalik isbot talab etmovchi haqiqat. Adolat istovchilar Sattorov nazarida kamikadze, qaysidir fizik nazarida esa shamol tegirmonini dev deb faraz qilib, jangga kirgan nodon Do'n Kixotlardir.

Har bir odam dunyoga o'z ko'zi bilan qaraydi, har bir narsani o'z qarichi bilan o'lchaydi. Oqibatda o'z idrokiga xos ravishda dunyo formulasini yaratadi. Shunday ekan, professor bilan bu sohada bahslashishi foydasiz.

Zohid ustozining hovuri bosilishini kutib, indamay o'tirdi. Oyoqlari uni bu tomonga boshlaganda ko'ngli taskin istagan edi. Qiziq, haqiqat uchun kurashish foydasiz degan aqida bilan yashovchi odam unga qanday taskin berishi mumkin? U bir yil davomida ingliz ilm ahlini lol qoldirib yuradi. Bu yerda esa kim kimni o'ldiradi, kim mansab kursisiga intilib hamkasbini yanchib o'tadi, kim kimni kamsitadi - bu bilan ishi bo'lmaydi. Zohid shuni o'ylab, ustozidan nafratlana boshladi. Hatto shartta turib, chiqib ketgisi ham keldi. Biroq, farishtalar uning qilig'iga "o'zingni bos, axir kimdir ilm bilan ham shug'ullanishi kerak-ku? Adolat deb, to'rt xonalik yaxshi uy olaman, deb, akademik bo'laman, deb bir nodon bilan olishsa, ilm nima bo'ladi?" deya shivirlab uni shashtidan qaytarardi.

3

Zohid professornikiga kirayotganida qanday tushkun holda bo'lsa, chiqayotganida yelkasidan bosib turgan dard yuki bir misqol ham kamaymagan edi. Mashina g'ildiraklari ostida ezg'ilanib, kirlanib ketgan qor eriy boshlagan, go'yo atrof balchiqqa belanayotganday edi. Zaif qor uchqunlari esa bu ifloslikni qoplab ulgurmasdi.

Zohid uyga borsammi yo qishloqqa chiqib ketsammi, deb picha ikkilandi. Qishloqdan kecha kechqurun keldi. Bugun borsa o'tonasi "nima bo'ldi?" deb xavotirlanishadi. Uyda hech kim yo'q - xotini ishda, o'g'li boqchada... U yana oyoqlariga erk berdi. Bizga shunday tuyuladi: go'yo oyoqlarimizga erk beramiz, bu erkin oyoqlar bizni qaygadir boshlab boradi, go'yo qayoqqa borayotganimizni bilmaymiz. Holbuki, miyamizdagi yashirin bir nuqta bu erkin oyoqlarni boshqaradi, "u yoqqa yurma, bu yoqqa yur", deb turadi. Hozir Zohidning oyoqlari uni (go'yo beixtiyor) vinzavod tomonga yetakladi. Bilchillab eriyotgan qorlarni bosib, ko'lmaklarni chetlab o'tib, qorovulxonaga ham olib kirdi.

Qorovulxona temir panjara bilan ikkiga bo'lingan, panjara o'rtasida bir quloqli aylana temir eshikcha bor edi. Panjara ortidagi eski stol atrofida uch yigit davra qurib, choyxo'rlik qilib o'tirardi. Ular Zohidga bir qarab qo'yishdi-yu, indashmadi. Zohid ham ularga qarab turaverdi.

- Ha, ukaxon, xizmat bormi? - dedi qo'ng'iz mo'ylovli yigit.

- Qilich aka kerak edilar, - dedi Zohid.

Yaxshiki qorovul "nima ishingiz bor edi?" deb so'ramadi. So'rab qolganida Zohidning dovdirashi tayin edi.

- Qilich akamlar bugun ishga chiqmadilar. Toblari yo'q, - dedi qorovul.

"Bilmaydimi yo laqillatmoqchimi?"

- Sharif aka-chi?

Qorovul kulimsiradi.

- Sharif akangizga besh-o'n yildan keyin kelasiz, ukaxon.

- Nimaga? - dedi Zohid ajablanganday.

- Safarga ketganlar, - dedi gapga aralashmay o'tirgan qorovul yigitlardan biri. Uning so'zlarini ma'qullab, sheriklari kulishdi. Shu payt zavod hovlisiga olib chiquvchi eshik ochilib, yelkasiga suvsar yoqali palto tashlab olgan do'mboq juvon qorovulxonaga kirib barchaning e'tiborini o'ziga qaratdi.

- Salimchik, mana buni yopishtirib qo'y, - dedi juvon qo'ng'izmo'ylovli qorovulga bir parcha qog'oz uzatib.

- Siz yopishtir, deysiz-ku, biz yopishtirmaymizmi, - dedi qo'ng'izmo'ylov, o'rnidan turib. Bu hazildan sheriklari miriqib kulishdi. - Nima bu o'zi?

- Ministrning pirkazi.

Qo'ng'izmo'ylov chap qo'li bilan qog'ozni olib, o'ng qo'lini ayolning dumbasiga yubordi. Juvon "otstan" deb qo'lga asta urib qo'yib, iziga qaytdi. Qo'ng'izmo'ylov qog'ozga ko'z yugurtirdiyu ajablanib sheriklariga qaradi.

- Ie, vey, - dedi u, - bu yog'i allambalo bo'p ketdi-ku, "Sulaymonov ishdan olinib, Namozov direktor vazifasini bajarishga

kirishsin..."

Ikkala yigit shoshib o'rnidan turib, qog'ozga qaradi.

- Birov hazillashgandir?

- To'xta, - dedi qo'ng'izmo'ylov telefon tomon yurib. Shunda begona yigit serrayib turganini eslab, unga norozi qiyofada boqdi. - Hech kim yo'q bugun, ertaga kelasiz.

- Nima yumushingiz bor edi, o'zi? - dedi hali gap tashlagan yigit.

- Ishga kirmoqchiydim, - dedi Zohid.

- Bu yerda ish yo'q, qurilish-purilishga boring, - dedi yigit.

Zohid bu qimmatli maslahat uchun minnatdorlik bildirib, tashqariga chiqdi-da, zinadan pastga tushmay turdi. Orqasiga bir qaraganda qo'ng'izmo'ylov telefonda gaplashayotgan edi. Yana bir qarasa buyruq yozilgan qog'ozni devortaxtaga yopishtiryapti. "Demak, bu yog'i ham pishgan. Qo'ng'izmo'ylov kimga qo'ng'iroq qildi? Ministrlikkami? U yerdagilar qorovul bilan gaplashib o'tirisharmidi? Kimdan so'radi? Asadbekdanmi?"

IX bob

1

Tabibboshi Anvarning gaplarini eshitib, "bari-bir yalinib kelar ekansan-ku", deganday istehzo bilan kulimsirab qo'ydi.

- O'jarlik qilib chiqmay qolganingizda sizni chindan ham telba degan bo'lardim. Hozir do'xtiringizga aytaman, qog'oz yozib beradi.

- Birato'la majruhlikka chiqarib yubormaysizlarmi ishqilib? - dedi Anvar xavotir bilan.

- Qo'rqmang, - tabibboshi "holing shumidi" deganday yana iljaydi, - invalidlikka chiqish osonmas, yana ikki-uch marta kelsangiz, ana o'shanda o'ylab ko'ramiz.

- Hali yana ko'rishar ekanmiz-da, - Anvar unga ko'zini lo'q qilib tikildi. - Sizni tortib ko'rish yanagi safarga qolarkan-da a? Necha kilo go'sht berishingizni bilmay chiqib ketaveramanmi endi?

- Bas qiling!..

Tabibboshi asabiy holda emas, yalinish ohangida aytdi bu gapni. Gap ohangi Anvarni ajablantirdi. Bu yerda boshqa qiladigan ishi yo'q edi, chiqib ketaversa ham bo'lardi. Biroq, tabibboshi yuzida istehzo uchqunlarining yo'qolib, ko'ziga mung soya tashlashi uni hayron qoldirib joyiga mixladi. Tabibboshi uni haydab chiqarmadi.

- Xafalik sizga yarashar ekan, ko'zlaringiz chiroyli bo'lib ketarkan.

- Qo'ying, gapirmang, - tabibboshi o'rnidan turib deraza tokchasiga qator terilgan tuvakdagi gullar oldiga keldi. Qo'llarini qovushtirganicha Anvarga orqa qilib turdi. Undan anchagacha sado chiqmadi.

- Jinnilik ham evi bilan-da, - dedi u nihoyat. -

Kimlingizni bilmaymanmi? Siz alamingizni mendan olmoqchisiz. Men bir bechora tul ayol bo'lsam. Sizning erkak degan nomingiz bor... - tabibboshi shunday degach, Anvarga o'girildi. - Ha, faqat nomingiz bor. Gapimdan ranjimang, yolg'iz siz emas, hammangiz... birsiz... Aslida erkak zoti qolmagan. Hammayoqni xotinchalish bosib ketgan.

"Bu yog'i zo'r bo'ldi-ku? - deb o'yladi Anvar. - Nimaga shama qilyapti u, yo qarmoq tashlamaganimgami? Qani, eshitaveray-chi..."

- Zo'r bo'lsangiz, aqli bo'lsangiz, haqiqatparvar bo'lsangiz nimaga bu yerda miq etmay o'tiribsiz. Bu yerga yuborganlarga qarshi nima uchun bosh ko'tarmadingiz? O'rtog'ingiz-chi, u kim? Endi Asadbekka malaylik qilyaptimi? Siz chiqib kim bo'lasiz? Siz ham Asadbekning yalog'ini yalaysiz. Yalamay ko'ringchi!.. - Tabibboshi erimning kuni boshingizga tushadi, demoqchi edi, lekin ro'parasida hasratdoshi emas, begona erkak o'tirgani uchun bunday demadi. Birdaniga yorilib, shuncha gaplarni aytvorgani ham yetarli edi.

Tabibboshi aslida Elchin kelib-ketganidan so'ng aytmoqchi edi bu gaplarni. Sirdan qaraganda beg'am, hayot lazzatlaridan bahramand yashayotganday ko'ringan bu do'mboq ayolning ichi hasratga to'la edi. To'g'ri, yemoq-ichmoqdan kam-ko'sti yo'q. Lekin ayol kishiga shuning o'zi yetarlimi? Qimorboz bo'lsa ham eri bor edi. Ertaga qaysi erkak erkalar ekan, degan o'yda yashamasdi. Yetim to'shakka kirganida ko'kraklari o'rgangan qo'lni qo'msab zirillaydi. Kelinlik chog'lari o'rganolmay qiynalgan aroq va sigaretning aralash qo'lansa hidini ham sog'inadi. Uning dardini faqat yostiq biladi. Ko'zyoshlarga aylangan hasratni yostiq bag'riga singdirgan. Yer qon ichib to'ymanidek, yostiq ham hasrat ko'zyoshlarini ichib to'ymaydi.

Soppa-sog' yigit-qizlarning bu yerga yotqizilishiga u ko'nika boshlagan edi. Ayniqsa jinoyat qilib qo'ygan yoki harbiydan qochirilganlar bu yerga tez-tez keladi. Tabibboshi bu holdan iztirobga tushmasdi. Lekin hech qanday jinoyatga aloqasi yo'q, faqatgina to'g'ri gapni aytishni yaxshi ko'ruvchi odamlar keltirilganda o'zini qo'yarga joy topolmay qolardi. To'g'ri, u ruhiy xastaliklar bo'yicha mutaxassis emasdi. Lekin odamning ko'ziga, so'zlariga qarab es-hushi joyidaligini ajratish qiyin emas-ku! Anvarni dastlab ko'rganida ham esi butunligini bildi. Keyin ish joyi, kasb-kori bilan qiziqdi. "Bu yigitning kasali - haqiqat", deb o'zicha tashxis qo'ydi. Tabibboshi bu esi sog' odamga achinsa, u "necha kilo go'sht qilarkinsiz", deb masxaralab yuribdi.

Tabibboshining alami shundan edi. Gapirib sal xumordan chiqqanday bo'ldi.

Anvarga, shubhasiz, uning kechinmalari begona edi. Tabibboshi u uchun zanjirning bir halqasi edi xolos. Ayolning gaplarini alama to'la yurak sadosi sifatida emas, shunchaki gina kabi qabul qildi. Tabibboshining "Asadbekning yalog'ini yalaysiz", degani tovonigacha zirillatib yubordi. "Siz-chi, kimmikini yalaysiz, xalqlar otasinikinimi?" demoqchi bo'ldi-yu, shu gapni aytsa bahs cho'zilishini bilib o'zini tiydi. "Jinnixonona malikasi" deb nom olgan bu do'mboqqina ayol bir nimalar deb valdirasa javob qaytarish shartmi, balki meni sinamoqchidir, balki gap olmoqchidir, balki uchinchi qavatga "ko'tarish" uchun zamin hozirlayotgandir..."

Anvar shu fikrlar bilan o'zini ovutdi.

Tabibboshi Anvardan sado chiqmagach, gapim ta'sir qildi, degan xulosaga kelib: "Xayr bo'lmasa", dedi.

Anvar bosh irg'ab o'rnidan turdi. Bir-ikki qadam qo'yib, orqasiga o'girildi.

- Ko'rishgunchami? - dedi kulimsirab.

Tabibboshi bu gapni eshitib, tutaqib ketdi:

- Odam emasakansiz! - deb yuzini chetga burdi.

2

Havo aytarli sovuq emasdi. Ammo qor uchqunlarini o'ynatib yurgan shamol "ust-boshingning qalinligi menga cho't emas, baribir qaqshataman", deganday odamlarga hamla qilar edi. Shunday havoda pinjagining yoqasini ko'tarib, qo'llarini cho'ntaklariga solib,

shumshayib qolgan yigitga qarab birovlar "esi sog'mi bu odamning" desa, birovlar "yo'lto'sarlar yechintirib olgan shekilli", deb achinardi. Hech kim "bu bechorani kuzda jinnixonaga xuddi shu kiyimda olib kelishgan edi, "xotinim palto olib kelar", deb kutib o'tirmay chiqib kelaveribdi-da", demas edi.

Avtobusda Anvarning joni picha orom olgan edi. Pastga tushib besh-o'n qadam bosmay yana qaltiray boshladi. Tez-tez yursa ham isimadi. Hovlisiga bezgakka uchragan odamday titrab-qaqshab kirib keldi. Uyiga kirmay, to'g'ri hovli etagidagi onasining xonasiga qarab yurdi. "Uydamikinlar ishqilib?" deb o'yladi u. Onasi, ko'zi ojizligiga qaramay, devorlarni paypaslab yurib qo'shnilarnikiga yo'rg'alab qoldi. Mahalla-ko'yning issiq-sovug'idan doimo xabardor bo'lib turgan ayol ko'zdan qolsa qiyin ekan. Uyga sig'maydi. Ko'ngil qurg'ur "o'tirma, qo'ni-qo'shnilarnikiga chiq, dardi bo'lsa dardini ol", deyaveradi. Shunaqa paytda yomg'irni-qormi, issiqmi-sovuqmi farqi yo'qub" u yandan chiqadi.

Eshikka yaqinlashganida radiodan chiqayotgan ovoz eshitildi. "Uyda ekanlar" deb o'yladi Anvar yengil tortib. Eshikni ochib ichkari kirishi bilan onasi:

- Kim? - dedi. Javob kutmay so'radi: - Anvar, senmisan?

- Menman, oyi, assalomu alaykum.

- Voy, bolaginamdan aylanay, kelgan bo'lsang o'rgilay, nimaga qaltirayapsan, bolam? - u shunday deb o'rnidan turmoqchi bo'ldi.

Anvar tez-tez yurib borib cho'k tushdi-da, onasini quchdi.

- Voy, bolam, yupunligingcha kelaverdingmi? Sodiqlik akangnikiga telpon qilsang bo'lmasmidi? Xotining uydaydi-ya, lip etib kiyimlaringni olib borardi. Tanchaga o'tira qol, ha, omon bo'lgur-a, shunday kelaverganingni qara. - Risolat kampir Anvarni xuddi go'dakni avaylaganday tanchaga o'tqazdi. Qo'lini ko'rpa orasiga tiqib choynakni oldi-da, choy quyib uzatdi: Anvar hovuri o'limgan choydan bir-ikki ho'plagach, Risolat kampir o'rnidan turib, radioni o'chirdi. So'ng eshikni qiya ochib "Xonzoda-yu, hoy Xonzodaxon", deb chaqirdi. Xonzoda - Anvarning ko'z ochib ko'rgan xotini. Asl ismi Zebi. Charlari kuni Risolat kampir "Mening o'g'lim anov-manov bolamas, u xonning o'zginasi, kelinim esa Xonzoda bo'ladi" deb hazillashganidan beri Zebi - Xonzoda bo'lib ketgan. Hovlidan "Hozir, oyijon", degan ovoz keldi. Dam o'tmay eshik ochilib, Zebi - Xonzoda ko'rindi. Eriga ko'zi tushib "Voy", deb ajabladi. Keyin shoshilib salom berdi.

- Kecha... indamovdingiz-ku? - dedi o'pkalanib.

- Kecha noma'lum edi. Bugun qarasha, tuzalib qolibman. Senga ruxsat, to'rt tomoning qibla, deyishdi, kelaverdim.

- Tuzalib qolding, deyishdimi? Oldin kasalakansanmi, voy omon bo'lgur. Hay, Xonzodaxon, issiq kiyimlarini olib chiqing darrov.

- Uyga kiraqolinglar... issiqroq-da.

- Shu yerda birpas o'tirsin, tancha sovuqning zaxrini oladi. Olovni titib qo'yay-chi. Shu er sizniki, man bilan birpasgina o'tirsin, keyin olib chiqib ketasiz.

- Voy, oyi, gapingizni qarang...

Risolat kampir "bopladimmi", deganday miriqib kuldi.

- Sodiqlikiga chiqib mullakangizga tilpon qilib qo'ying. Maskoviga ketmagandir hali. Ukasini ko'rib ketsin. Hay, yana Habib Sattorovich, demang-a. Mullaka deng...

Xonzoda: "Xo'-o'p, oyi" deb chiqib ketdi. U qaynog'asi bilan birga ishlar, ko'pchilik "Habib Sattorovich" degani uchun u ham uyda ba'zan shunday deb yuborar, o'rnida uzib oladigan qaynona shubhasiz, buni nazardan chetda qoldirmas edi.

Habib Sattorovich Zohidni kuzatib, endigina qog'ozlariga tartib berayotganida telefon jiringladi. Ukasining qaytganini, onasining topshirig'ini eshitib, soatiga qarab oldi - hali vaqt bor. Tezgina kiyinib yo'lga tushdi.

Anvar tanchaning issig'ida huzurlanib o'tirganida akasi kirib keldi. Quchoqlashib ko'rishdilar.

- Xafa bo'lma, seni yo'qlab bormadim, - dedi Habib. U ukasiga "borolmadim" emas, "bormadim", dedi. Anvar uning maqsadini tushunib, kulimsirab bosh irg'ab qo'ydi. Biroq, Risolat kampir "bormadim"ning ma'nosini anglamay, to'ng'ichiga tanbeh bera ketdi:

- Voy, omon bo'lgur, ukang shuncha yotib bi-ir martayam bormadingmi? Senki, bormagansan, xotining o'zingdan besh battar. Voy, man bilganimda sanlarni bi-ir qovurib tashlardim-a! Voy, san insofi yo'qlar...

- Oyi, - dedi Habib norozi ohangda, - qo'ying endi.

- Nimaga qo'yarkanman? Hali xotining kelsin. Sen unga maslahat solgansan. U "qo'ying, nastraenayz buziladi" degan. San laqma, ko'ngansan.

- Oyi, kennayim bordilar, - dedi Anvar vaziyatni yumshatish uchun. - Akamni urishmang, ishlari ko'p.

- To'g'ri aytding, ishlaring ko'p. Lekin ishim kam bo'lganida ham bormas edim. Sababini o'zing bilasan.

- Sababini manam bilay-chi, qani ayt-chi, tillaring muncha shirin!

- Mening tilim shirin, oyi. Mana buningizniki zahar. Shu tili yetaklagan uni u yoqqa. Buningiz kasalmas. Buni miyasinimas, tilini davolash kerak.

- Shunaqa do'xtir bo'lsa birga boraylik, - dedi Anvar quvlik bilan, - suyakli tilingizni sal yumshatib bersin. Tilingiz "a" kvadrat, "b" kvadratdan boshqani aytishga yaramaydi.

- Oyi, meni urishishga chaqirtiruvdingizmi? - dedi Habib, bir oz achchiqlanib.

- Seni urishib turish kerak. Hamma ayb o'zingda. "Ukam o'zi xohlagan kasbni tanlasin", deding, yoningga olmading. O'zing do'xtir bo'lib olib gerdayi-ib yuribsan. Yetti yot begona bolalarni olim qilib yubording. Ukangning biri ikki bo'lmay sarson.

- Buningiz karra jadvalini bilganda ham mayli edi... Ha, nimaga ishshayasan?

- Qo'ying, bu gaplarni. Oyim bir gapirdilar-da. Maskovga ketyapsizmi?

- Ha, MGUda bir oy dars o'taman.

- Domlangiz hali ham chaqiryaptimi?

- Chaqiryapti.

- Borasizmi?

- Balki borarman, senga nima?

- Maskovda haqiqat bor, deb o'ylaysizmi?

- Menga haqiqat emas, ilmiy ish uchun sharoit kerak.

- Haqiqat yo'q yerda sharoit ham bo'lmaydi. Domlangiz boshingizni silagani bilgan "qora-quralar nasibamizni yeb ketyapti", deyidiganlar ko'p u yerda.

- Sen safsatangni qo'y. Hozir bittasi kelib boshimni qotiruvdi.

Xonzoda kirib, ularning suhbatini uzildi.

- Mehmonxonaga dasturxon soldim.

- Vo-ey, Xonzodaxon, eringizni olib chiqib ketmaguningizcha ko'nglingiz tinchimadi-ya! - Risolat kampir shunday deb fотиha o'qidi-da, o'rnidan turdi. Ikki o'g'il ikki qanotida, hovliga chiqdi.

Onaga ikki qanot bo'lib turgan o'g'illarning faqatgina sohasi boshqa emas, dunyolari ham o'zgacha. Katta qanot ohista uchishni xush ko'radi. Kichigi charx urishni, o'zini dovul bag'riga urishni istaydi. Ona uchun esa olimi ham, isyonchisi ham bir - har ikkovi farzand! Habib Ingliston qiroli akademiyasi a'zozligiga erishib, Nobel mukofoti bilan taqdirlangan, Anvar mamlakat jumhurrais darajasiga yetgan taqdirda ham ona uchun qulog'iga gap kirmas, bevosh go'dak bo'lib qolaveradi. Dunyoning sehri shundaki, qo'sh qanoti - ikki o'g'ilning fe'liga qarab turib ularning shu onadan tug'ilganiga shubhalana boshlaysan. Qosh-ko'z onaga o'xshasa-da, fe'l tog'alariga tortgan. Anvar katta tog'aga o'xshaydi. Haqiqat izlab topgan ko'chasi uni turmaga boshlagan edi. Tog'asi ikki marta qamoq jabrini ko'rgan bo'lsa-da, Anvardan omadliroq, hatto baxtliroq ham edi, deyish mumkin. Chunki uning "siyosiy mahbus" degan nomi bor. "Xalq dushmani" deb qoralanganlar endi "xalq qahramonlari" sifatida e'zozda, Anvar haqiqat izlab kirgan ko'cha esa, uni "jinni" degan unvonga sazovor etdi. Bu unvon yorlig'i bir umr o'zgartirilmasa kerak.

Habib o'rtancha tog'asiga tortgan. Urushdan qaytib kelganidan beri kunduzi traktor, quyosh botganda yarimta aroqdan boshqa narsani tan olmaydigan tog'asiga qarab turib, bu bandani ham Xudo yaratganmi, deb ajablanasiz. To'rt yil qirg'indan omon qaytgan odam ko'kraklarini to'ldirishi mumkin bo'lgan nishonlarini biron marta ham taqtabdi. Biron yerga haqini talab qilib bormabdi. Nemisni uzoqdan bir ko'rib qolgan odamlar e'zozda yurganlarida u "nima uchun men qora moyga belanib yuraverishim kerak", demabdi. Uning urushga borganini keksaroq odamlar eslashadi, yoshlar esa bilishmaydi. Faqat bir ukrain, bir chex generali uni qidirib kelishdi-yu, shahar biqinidagi qishloq bir seskanib olganday bo'ldi. Mehmonlar istagi bilan qishloq ahli, qarindoshlar to'planib qirq yil sandiqda eski ro'molga tugib qo'yilgan nishonlar, suratlar olindi. Uning Berlinda Cherrill bilan tushgan surati barcha gazitlarda bosildi. "O'zbek qahramoni", deb ko'klarga ko'tarildi. Ammo "o'zbek qahramoni" bu paytda u dunyo lazzatlaridan bahramand edi. Generallar izlab kelmasidan ikki yil oldin nemisning o'qi ololmagan odamni ajal dalada topdi - dorilangan yerga kirib hushini yo'qotganicha, xuddi panadan uzilgan o'qqa duch kelganday armonda ketdi.

Habib, umri o'xshamasin ishqilib, shu tog'asiga tortgan. Olimlar "Yo'qdan bor bo'lmaydi, bordan yo'q bo'lmaydi", deganlaridek, inson fe'li, ruhi ham yo'qlikka hukm qilinmas ekan. Risolat kampir bolalaridan o'pkalab, "sen kimlarga o'xshading, hayronman, dadang unaqa emas edilar" deb qolsa, "falonchi tog'amga" deb kulishardi. Shunda Risolat kampir o'g'lining tog'asiga sira o'xshamasligini isbot qilish uchun akalarining fazilatlarini sanab ketardi. Oqibatda bu "fazilatlar qaysi biri senda bor?" deb so'rardi. Uni bu paytda tinchlantirishning birdan-bir yo'li - "hech qaysisi yo'q" deb tan olish. Aslida-ku, Risolat kampir bolalarining kimga tortganini yaxshi biladi. Bilgani uchun ham ko'ngli to'q. Har holda erining urug'lariga tortmadi-ku. Risolat kampirning qaynilari, qayinsingillari muttahamroq - bezrayib turib yolg'on gapiraverishadi. Xudo Risolatga rahm qilib, farzandlarini ularga o'xshatmadi.

Bu dunyo azobidan yetarli totgan Risolat "ko'zlarimdan nurni olgan parvardigor jonimni qachon olar ekan", deb yurganida kichigining "jinni bo'lib qolganiga" asti chiday olmadi. Uning dardlariga hovli etagidagi o'sha tanchali uy guvoh. Ko'rishga yaramay qolgan ko'zlar yig'iga yarab turganiga ham ba'zan shukr qiladi. U Anvarning ishxonasidagi gap-so'zlarni, xalq otasining nayranglarini bilmaydi. "O'g'lim tirnoqqa zor bo'lgani uchun siqilib kasalga chalingan", deb o'ylaydi. Institutdagi ahvolni Habib ham aniq bilmaydi, ammo o'zicha taxmin qiladi. Mana endi o'g'lining "tuzalib kelganidan" xursand ona ikki qanotida ikki o'g'li bilan hovlini kesib o'tib, mehmonxonaga boryapti.

3

Habib bir piyola choy ichdiyu safarga hozirlik ko'rishi lozimligini aytib o'rnidan turdi.

- To'xta, o'tir, - dedi Risolat kampir. - O'ris bo'lib cherkoving yo'q, musulmon bo'lib machiting yo'q, san bolaning. Do'mga borib musulmonchilikdan chiqding. Duo olib ketmaysanmi? - shunday deb fотihaga qo'l ochib uzundan-uzoq duo qilgach, Habib uning yonoqlaridan o'pib qo'ydi. Ko'chaga qadar kuzatib chiqqan ukasiga qo'l uzatdi-da:

- Kalovlanib yurganing ham yetar, a? Avval haq gapni aytirishmaydi, deb nolirding. Yolg'on gap bilan tarix ilmini yaratib bo'lmaydi, derding. Endi ham sharoit yetilmadimi? Hammayoqni oshkoralik bosib ketdi-ku? Sho'rchiligingni yig'ishtirib, ilm bilan shug'ullan. Keyin afsuslanasan. Bunaqa sharoit uzoq davom etmasa kerak, - dedi.

Anvar akasiga qarab jilmaydi-da: "Xudo poshsho!" deb qo'ydi.

Akasini kuzatib kelib, onasi bilan ikki og'iz so'zlashishga ulgurmay, darvoza qo'ng'irog'i bir uzun, ikki marta qisqa-qisqa jiringladi.

- Hofiz o'rtog'ing keldi, - dedi Risolat kampir.

Anvar o'rnidan turishga ulgurmay, hovlida Elchin paydo bo'lib, "Mirzo Anvarbek!" deb chaqirdi. Maktabda o'qib yurishganida o'rtoqlari uni "Mirzo Anvar", ko'ngil qo'ygan qizi Lolani esa "Ra'no" deb chaqirishardi. Bolalik sururi moziyga ko'chgan bo'lsa ham Elchin do'stini erkalagisi kelganda "Mirzo Anvarbek!" deb yo'qlar edi. Hozir ham lutf bilan shunday deb kirib kelishi Anvarni iydirib yubordi.

- Opoqijon, quvonib o'tiribsizmi? - dedi Elchin, kampirning duosini olgach. - Bir oshnamdan xabar olay devdim, niyat xolis-da, o'zi kelib qolibdi.

Anvar unga qarab "quvlingga qoyilman", deganday bosh irg'ab qo'ydi. U yo tabibboshiga qo'ng'iroq qilgan, yo o'zi yana borib kelgan. Anvarning qaytganini bilib kirgan. "Niyat xolisligiga" kampirni ishontirdi, ammo Anvarni laqillata olmadi. Shunga qaramay Elchin Anvardagi o'zgarishlarga parvo qilmadi. Xuddi uni emas, opoqisi Risolat kampirni ko'rgani kirganday laqillab o'tiraverdi. Anvarga "yaxshi keldingmi?" deyishdan boshqa so'z aytmadi. Kampirning yoniga o'tirib olib, gapni ahvoli olamdan boshlab, so'ng barmoqlarini shaqillatib "yovvoyi tanovar"ni xirgoyi qildi. U gaplari bilan kampirni charchatdimi yo ko'pni ko'rgan sezgir Risolat ikki o'rtoqning o'z gaplari borligini fahmladimi, har nechuk Elchinning nafas rostlashini kutib turib, suhbatni uzdi.

- Endi men uyimga chiqay, o'ruscha ustalingda belim qotib qoldi. Sanlar gurunglashib o'tiringlar. Ammo ichmanglar. Anvarimga sirayam yoqmaydi. San, hofiz bolam, to'yma-to'y yurib, ichishga o'rganib qolgansan. Sanam tashlagin ichkilikni.

- Otligga yo'q-ku, hozir, - dedi Elchin kulib.

- Qassobga mol qahatmi, voy bolam, sanlarni bilaman-ku, tomoqlaring qichishsa yerning tagidan bo'lsayam topasanlar. Shiri-in gaplashib o'tiringlar. Mana, Xudoga shukr, san oqlanib kelding. O'rtog'ing ham keldi. Endi san uylangin, bolam. O'rtog'ingning qayinsinglisini bi-ir ko'rgin. Husni ham, aqli ham bebaho. Qaynonasi noshukr banda ekan, sig'dirmay turmushini buzdi. Bitta o'g'li bor - olamga tatiydi. San xo'p desang, bo'ldi, bu yog'ini manga qo'yib beraverasan. Xudo xohlasa, baxting ochilib ketadi. Ko'nglim sezib turibdi, o'rtog'ingning ham baxti ochiladi. Shu bolamning bolasini bi-ir o'pib keyin o'lsam armonsiz ketardim. Xudo "shu

nevarangni ko'rasan" deb jonimni saqlab turibdi-da...

Risolat kampir keyingi gaplarini yig'lamsirab aytdi. Qayinsinglisidan gap ochilganida Anvar "Elchinboy katta odamga kuyov bo'ladigan, juvonga emas, qizga uylanadigan yigit, uni yerga urmang", deb bir uzib olmoqchi bo'ldi-yu, onasining kayfiyati buzilganini bilib, indamadi.

Farzandan gap ochilsa, Anvarning ham yuragi siqiladi. Dastlab tanish-notanishlar "bola-chaqa omonmi?" deb so'rashganida o'ng'aysizlanib yurdi. Farzandsizlik katta gunohdek tuyuldi. Shunda xotining gapiga kirib davolanmoqchi ham bo'ldi.

Keyinchalik bola boqib olishga rozilik ham beray dedi. Ammo yon-atrofdagi razilliklarga duch kelavergach "shu azoblarga giriftor qilish uchun bola ko'ramanmi", deb qaysarlik qildi. Asta-sekin "bola-chaqa omonmi?" degan so'roqqa bosh irg'ab qo'yar, kayfiyati yaxshi bo'lsa "yurishibdi do'mbillab", derdi. "Bolalardan nechta bo'ldi?" deb so'rab qolinsa "qaysi xotindan?" deb hazilga burvoradigan bo'ldi. Faqatgina onasi gapir-ganda yuragi siqiladi. Unga "umid qilmang", deya olmaydi. Go'yo umid uzilsa, joni ham uziladigan- day tuyuladi - "mayli, umid bilan yuraversinlar..."

Anvar onasini qo'ltiqib, hovliga olib chiqdi.

- Mani sudramay qo'yvoraver, yo'lni o'zim topaman, - dedi kampir. - O'rtog'ingni yolg'izlatma. Ko'nglini ko'tar, boyaqishning. Bir amallab qayinsinglingni ko'rsat. Qudalarimni o'zim ko'ndiraman. Qamalgan bo'lsayam yaxshi bola. - Kampir shunday deb ko'zi ochiq odamday o'zi yurib ketdi. Anvar onasi uyga kirguncha izidan qarab turdi. Risolat kampir ostona hatlab o'tib orqasiga o'girildi:

- Nimaga qoqqan qoziqday turibsan, kir ichkariga!

Anvar buyruqqa itoat etib, uy tomon qadam bosganida qo'ng'iroq jiringladi. Uch tavaqali darvozaning o'rta qanoti ochiq edi.

Anvar qo'l qovushtirib turgan qo'shnisini ko'rib, chehrasi ochildi.

- E, kelsinlar, Hojiqori aka, - deb peshvoz chiqdi.

Risolat kampir mehmonning ovozi eshitib, uyi eshigini ochib, o'sha yerda turib so'rashdi-da:

- Moshinangiz topildimi, qori bolam? - dedi.

- Topildi, xolajon, Xudoga shukr, topildi.

- Yaxshilikka buyursin. Halolga kelgan narsa yo'qolmaydi. Qani, kiringlar, Anvarjon, boshla uyga.

Elchin Sobitxon qorini avval ko'rmagan, u haqda eshitmagan ham edi. Shuning uchun "kim ekan bu mulla, nima qilib ivirsib yuribdi?" deb o'yladi. Qorining ma'nodor ko'zlari unga kiborlik bilan boqqanday tuyuldi. Sobitxon qori qisqagina duo o'qigach, Anvardan hol-ahvol so'radi.

- Ko'chada mulla Habibxon akani ittifoqo uchratib, bu ko'ngilxush xabarni eshitdim. Mavridi bo'lmasa ham, yo'qlay dedim. UZR, suhbatlaringizga xalal berdim. Sizni bir borib ko'rolmadim, buning uchun ham ming bor uzr. Ammo har vaqt duolarda jumla dardmandlar qatorida sizga ham shifo tiladim.

- Qulluq, taqsir, bu... moshinaga nima bo'ldi?

- E, nimasini aytasiz. Odamlardan iymon ko'tarilsa shu-da. Hovlidan olib chiqib ketishibdi. G'aflatda qolibmiz. O'zim yurgizolmay garang edim. Qanday minib ketishdi ekan, hayronman.

- Qaytarishdimi axir?

- Qaytarishdi, binoyi yuryapti, deng, - qori shunday deb miyig'ida kuldi.

- Tuzatgani olib ketishgan ekan-da, a? - dedi Anvar hazillashib.

- Koshki edi, koshki edi, - dedi qori jilmayib, - bu bir g'alamislarning ishi. Asadbek degan odamni eshitganmisizlar?

Bu gapni eshitib Anvar bilan Elchin ko'z urishtirib olishdi. Qori buni sezmay, so'zini davom ettirdi:

- Shu odam deng, mahallasida masjid soldirayotgan ekan. Imomlikka chaqirtirdi. Bormadim. Harom pullarga qurilgan masjidda namoz o'qib, oxiratimni kuydirmayman, dedim. - Qori keyingi gaplarni g'urur ohangida aytib "boplapmanmi!" deganday Anvarga qaradi. Anvar suhbatga qo'shilishga ulgurmay kutilmaganda Elchin so'z boshladi:

- Chakki qilibsiz, birodar, - dedi u.

Sobitxon yalt etib notanish mezbonga qaradi. "Qori aka", "Hojiqori aka", "Domlajon", "Taqsim" degan murojaatlarga ko'nikkani uchun o'zidan ikki-uch yosh katta odamning "birodar" deyishi unga erish tuyuldi. Elchin undagi o'zgarishni payqamay gapini davom ettirdi:

- Pulning halol-haromi bo'lmaydi. Har kim o'z bilgicha topadi. Lekin pulni harom-xarishga ham, savobga ham ishlatish mumkin.

Topgan puliga masjid qurdiribdi, imoratda nima gunoh? Shu pullarni yeb-ichib, aysh-ishratga sarf etsa ham bo'lardi-ku?

- Sizning qarichingiz bilan o'Ichansa shundaydir. Ammo Allohning uyi halol peshona teri bilan topilgan pulga qurilmog'i lozim.

- Qaysi masjid shunday qurilgan? Peshona teri evaziga topilgan pul qorin to'yg'azishga yetmaydi hozir, siz machit qurishdan gapirasiz. Asadbekdan bekorga gumondor bo'lasiz. U bunaqa mayda ishlarni o'ziga ep bilmaydi.

- Vo' ajabo, o'zi ham menga shu gaplarni aytdi. Ammo unga uchrashganim hamon moshinam topildi-da?

- Topdirib bergandir.

- Siz uni taniysizmi? Uni juda avaylab gapiryapsiz? Piringiz emasmi, mabodo?

Anvar Elchinga so'z bermaslik maqsadida gapni ilib ketdi. Tanishtirmagani uchun uzr so'rab, do'stini ta'riflab berdi.

- Elchin sizmisiz? - dedi qori ma'nodor qilib. - Ashulalaringiz yodimda. Hozir ko'p hamkasblaringiz islom yo'liga o'tib ibrat bo'lishyapti.

Elchin bir gapdan qolib, "ha", deb qo'ya qolsa bo'lardi. Biroq, "islomga xizmat qilayotganlar"ning kimligini yaxshi bilgani uchun o'zini tutib turolmadi:

- Hamma noma'qulchiliklarni qilib ko'rib, endi musulmon bo'lib qolishibdimi? Nima edi, o'g'ri qarisa so'fi bo'larkanmi?

- Qattiq ketmang, birodar. Gunohlari bo'lsa, Alloh oldida o'zlari javob beradilar. Ashula boshlashlaridan avval "bismillohir rahmonir rohiym" deyishlarining o'zi ulug' savob.

Elchin bu gapni eshitib kulib yubordi, bu kulgi qorini g'azabga soldi. Anvar ularni murosaga keltirish yo'lini topa olmay kalovlandi.

- Kulmang, birodar, gunohga botmang, - dedi qori asabiy ohangda.

Elchin kulgidan birdan to'xtab, unga jahl bilan tikildi.

- Qoshu ko'zingdan akang aylansin, qachon qo'yingga kiraman, qo'limga qachon qo'nasan, deyish uchun ham bismillo aytish kerakmi? Sizga shu nayrangbozlik yoqadimi? Hech bo'lmasa dinni nayranglardan tozalab qo'yinglar.

Sobitxon qori "astag'firulloh!" deb pichirlab, "bu iblisning dastyori" bilan bahslashishning foydasizligini angladi-da, Anvarga

qaradi:

- Chindan ham bemavrid kiribman. Anvarjon, menga ruxsat, - u ruxsatni kutmayoq, fotihaga qo'l ochdi, - barchamizni Alloh taboraka va taolo iymonda va islomda barqaror etsin, ovmin...

Elchin odob yuzasidan turib, xayrlashmadi, o'tirgan yerida bosh irg'ab qo'ya qoldi.

- Nimaga unga osilasan, arpangni xom o'rganmi? - dedi Anvar, qorini kuzatib qaytgach.

Elchin qo'l siltab qo'ydi.

- Hammasi nayrangboz. Qur'onni sharillatib o'qib, barchani mahliyo qiladi-yu, bu yoqda maishatdan bo'shamaydi. Menga bittasi aytuvdi: qiyomatda imomlardan tutantiriq qilinar ekan. Tushundingmi, do'zax olovini yoqish uchun shu imomlar tutantiriq bo'larkan. Birinchi shular yonadi. Chunki sen bilan men bilmay gunoh qilamiz. Bular bilib turib qilishadi. Har- holda men shu imomningdan keyin yonaman do'zax o'tida.

- Sobitxon sen aytgan toifadanmas, uni bekor ranjitding. Ilmi puxta, birovdan bir tanga ta'ma qilmaydi. Millat deb jonini berishga tayyor. Bunaqalar kam...

- Qo'y, o'shaningni, - Elchin shunday deb yana qo'l siltadi.

- Mana, Asadbek akangning iltifotlari bilan "tuzalib" chiqdim. Menda nima ishing bor?

- Sendami?.. Senda ishim yo'q... Eng muhim ishim shuki, uyingda tuxum bosib o'tir, opoqimga yaxshi qara, duolarini ol.

Boshlig'ing bilan o'ynashma. Berayotgan va'dalariga ishonma. Va'da degani bir qopqon, senga o'xshagan laqmalarni oson ilintirish uchun o'ylab topilgan. Haqiqat uchun kurashish sening qo'lingdan kelmaydi. Buni menga qo'yib ber.

- Haqiqat uchun kurashuvchi bo'lib oldingmi, hali? Haqiqat bechoraning kuni senga qolibdimi? Kurashganingiz hozirgi gaplaringiz-da, a?

- Piching qilishga ustasan. Tilingdan zahar tomib turadi. Ko'p o'qigansan-u, zarracha uqmagansan. Dunyo faylasuflaring yozib ketganday bo'lmaydi hech qachon. Qayta qurishlariga ham ishonma. Bo'rilar bir yumalab qo'yga aylanishgan. Lekin bu qo'ylar o't yemaydi, go'sht yeydi. Tushundingmi! Senga o'xshagan laqmalarning go'shtini yeydi.

Xonzoda ikki kosada mastava ko'tarib kirmaganida ikki do'stning suhbatidan tutun chiqar edi. Elchin ovqatning issiqligiga qaramay, tez-tez xo'rillatib ichdi. Ilgari bunday emas edi. Qoshiqni toza sochiqda artib, ovqat ichidan tilla qidirganday obdan aralastirib sovutib, ezmalanib ichardi. Anvar do'stidagi bu o'zgarishni ko'rib, "qamoqning ta'siri-da", degan xulosa chiqardi. Elchin Anvarning imillab ovqat yeyishini kuzatib o'tirdi. Kosa bo'shagach, "zarur ishlarim bor, keyin kelaman", deb qo'zg'aldi.

- To'y qachon? - dedi Anvar.

- Yaqin qoldi. Qamishdan belbog' tayyorlab tur.

- Qayinsinglimni ko'rasanmi?

- Keyin... keyin, bir gap bo'lar... - Elchin shunday deb, xayrlashish uchun qo'l uzatdi.

4

Sog'inch hislari andak orom olgach, Xonzoda uyquga ketdi. Qariyb ikki oy qattiq karavotda yolg'iz yotishga ko'nikib qolgan Anvarga ikki kishilik yumshoq karavot torlik qilib uyqu bermadi. Xotining yengil pishillashini ko'rpa-yostiq o'ziga yutmay, aksincha yanada kuchliroq jaranglatib Anvarning qulog'iga urganday bo'laverdi. Butun xona xotining nafasiga to'lib ketganday, toza havo qolmaganday tuyuldi. Holbuki, xona bahavo, Xonzodaning yengil pishillashiga e'tibor bermasa ham bo'lardi. Uni bezovta etayotgan narsalar aslida bular emas. Jinnixonadagi bedor tunlar, quyun o'ramiday yopirilib keluvchi xayollarga bandi bo'lish, uchinchi qavatdan kelayotgan baqiriqlar - hayoti mazmunini belgilab qo'yganday, u aynan shunday yashashga mahkum etilganday edi. Anvar bedorligi ana shu mahkumlik mevasi ekanini anglamay, bunga boshqa sabablar axtardi. U yon-bu yoniga ag'darilaverish ham joniga tegib, o'rnidan turdi. Jinnixonada bunday kezlarda suhbatlashuvchi navbatchi hamshiralalar bo'lishardi. Jimlikni poralovchi baqiriqlar eshitilib turardi. Harholda tiriklik belgilari mavjud edi. Uyida esa, nainki o'z uyida, balki butun mahallada osudalik.

Xonzoda erining turganini bildi. Ko'zini salgina ochib qarab qo'ydi-yu, indamadi. Bir ozdan keyin yana uyquga ketdi. Uning pishillashi tingach, soatning chiqillashi bosqondan tushayotgan bolg'aday jaranglab miyasiga urila boshladi.

Anvar yotoqdan mehmonxonaga chiqdi. Qancha o'tirganini bilmaydi. Bir mahal uyi yorisha boshlagach, yuragi hapriqib o'rnidan turib ketdi. Oppoq nur yuqoridan poyandoz singari tushib oyoqlari ostida to'xtadi. Anvar bu safar qo'rqmadi, oyoq-qo'llari muzlamadi. Yoqimli ovoz kelishini kutdi. Ovoz hayallamadi:

- Sen bizdan qochib keldingmi?

- Men... o'z uyimga keldim.

- Yolg'on gapirma. Sen bizga ishonmayapsan. O'zingni ruhiy xasta deb his qilyapsan. Biz bilan uchrashganingni kimga aytsang ham u seni jinni deb hisoblaydi. Sen yashayotgan dunyo shunday tuzilgan: haqiqatga ishonishmaydi. Haqiqatni aytsang - jinniga chiqarishadi. Faqat bizning sayyoramizdagina haqiqat bor - bunga shak keltirma. Sen bizdan qochma, sayyoramizga butunlay ketishga hozirlan.

- Nima qilishim kerak?

- O'zingni jismonan mahv etishing lozim.

- O'ldirishim kerakmi?

- Ha. Bu bizning asosiy shartimiz. Yuraging urishdan to'xtamay turib, joningni olib chiqib ketamiz. Seni yerliklar unutishlari lozim. Jisming mahv etilmasa, Zurruda joning orom topmaydi. Sen uchun boshqa yo'l yo'q. Bobong ham shu fikrda.

- Bobom? Qaysi bobom?

- Hozir ko'rasan, nurga qadam qo'y.

Anvar beixtiyor ravishda deraza tomon qadam qo'ydi. Ko'krigidan bir nima uzib olinganday bo'ldi. Nur uning ruhini ko'z ilg'amas yulduz - Zurru sayyorasi tomon olib uchdi. Mehmonxonada uning faqat toshqotgan gavdasigina qolgan edi. Go'yo haykalga aylanganini o'zi bilmaydi. Bir qancha vaqt o'tgach, xotini uyg'onib, undan xavotirlanib, xabar olgani chiqadi-yu, bu manzaradan dahshatga tushadi. Bu haqda keyin so'zlaymiz. Hozir Anvarning ruhi izidan borishning ayni payti.

Bu safar Anvarning ko'z o'ngida butunlay o'zga manzara paydo bo'ldi: cho'qqilaridan qor arimagan tog'. Tog'ning naq kindigini yorib chiqqan sharshara. Uning yonida to'rt odamning qulochi yetmaydigan chinor. Daraxtning baxaybat shoxlari ostida yog'och so'ri. So'rida Anvardan bir-ikki yosh kattarak yigit kitob o'qib o'tiribdi. Anvar uni qaerdadir ko'rganday edi - kimgadir o'xshatdi. Keyinroq, ruhi uyiga qaytgach, bir sirni aniqlaydi - u o'ziga o'xshardi. Bu haqda ham so'ngroq so'z yuritamiz. Hozir esa... Anvar

salom berdi. Mo'ylovli yigit boshini ko'tardi:

- Keldingmi, bolam? - dedi u. Anvar ajablandi: "Qanaqasiga men unga bola bo'lay?" Mo'ylovli yigit uning fikrini o'qiganday jilmaydi. - Sen mening nabiramdaysan. Amir meni osmay, men bu yerga kelib qolmaganimda, balki sen mening nabiram bo'larding. Shoakbar Zunnuniy degan odamni eshitganmisan?

Anvar unga yaxshiroq tikildi, shunday jadidni eshitgan edi. Buxoro amiri dorga torttirgan ziyo ahli orasida Shoakbar Zunnuniy ismli zotning buyuk salohiyat egasi bo'lgani haqida tarix kitoblarida bir qancha satrgina bor. Zunnuniydan na bir meros, na bir satr asar qolgan. U haqdagi xotiralar ham uzuq-yuluq edi. Anvar qisqa satrlar orasida ulug' sinoat yashiringan bo'lishi mumkinligini o'ylab ko'rmagan ekan. Agar hozir o'zini Shoakbar Zunnuniy deb tanitgan mo'ylovli yigit "men haqimda nimalar bilasan?" deb so'rab qolsa Anvar javob bera olmay izza chekardi. Baxtiga, bunday savol berilmadi. Zunnuniy gapini davom ettirdi:

- Hadicha buvingning ko'z ochib ko'rgan eri menman. Biz uch farzand ko'rdik, ammo ular peshonamizga sig'madi. Men osilganimdan so'ng buving bobong Jamoliddinga tegdi. Sen xafa bo'lma, to'g'risini aytishga majburman. Jamoliddin menga hamsoya edi. Hatto hamfikir edi. Biz Vatanni o'rus podshosi zulmidan ozod etmoq yo'lga jon tikkan edik. Buxoro tasarrufidagi yerlarda fuqaroga ziyo bermak istagida yurgan onlarimizda hibsga olindik. Faqat Jamoliddin tirik qoldi. Anglayapsanmi?..

Anvarning qulog'iga yoqimli ovoz keldi:

- Bu gaplarga ishon. Bularning barchasiga biz guvohmiz. Bobong xoinlik qilib imonini sotgach, sho'rolar xizmatiga o'tdi. Buvingga uylandi. Zunnuniydan qolgan qo'lyozmalarni buzgan holda tahrir etib, sho'rolar maqsadiga moslab nashr ettirdi, shu yo'l bilan shuhrat topdi. Oqibatda soxta shuhrati o'z boshini yedi. O'ttiz yettinchi yilda sho'rolar uning sadoqatli xizmati uchun hibsga olib, tumanli yurtga yubordilar. Sovuqda ochlik azobiga chidolmay xor bo'lib o'ldi. Onangda uning xatlari saqlangan.

Ishonmasang, o'qib ko'r.

- Sen bobong bilan faxrlanib yurarding, - dedi Zunnuniy. - Menda bu hisni o'ldirish niyati yo'q. Jamoliddin qizilga xizmat qilishning ulug' xato ekanini anglab, bu safar vijdoniga xiyonat etmadi. Birodrlarini sotmadi. Men undan rozi bo'lganman. Sen ham uni la'natlama. Inson umri xatolardan iborat. Munofiqlik hech zamon jarozis qolmaydi. Hozir tili boshqa, dili boshqalar davrasida aziyat chekyapsan. Sen tushkunlikka berilma. Xalq fidoyisi niqobida yashovchilar hayotlarini azobda yakunlaydilar. Oqibatda niqoblar yirtilgusi, ularning asl qiyofalari ko'ringusidir. Xalqni hech bir zamonda hech bir munofiq alday olmagan. Dunyo soxta fidoyilarni ko'p ko'rgan, bundaylar hali yana ko'p chiqadi. Yer yuzidagi kurash sira barham topmaydi.

- Men nima qilay, nochorman-ku? - dedi Anvar.

- Nochorsan, bilaman. Sen mening yonimga kelasan. Ungacha bir ish qilasan: katta tog'angning chordog'ida, eski-tuskilar orasida ko'hna kitoblar, qog'ozlar ham bor. Qog'ozlar - mening qo'lyozmalarim. Bobong ham, buving ham ularni saqlashgan. Kitoblar orasida o'rus askarlarining Toshkentdagi janglari tasvirlangan asar bor. Jamoliddin ularni nashr etishga qo'rqqan. Uni sen xalqqa yetkaz. Men senga oq fotiha beraman. Ishlaring o'ngidan keladi. Mana bu kitobni ol, senga yo'ldosh bo'lsin.

Zunnuniy o'qib o'tirgan katta kitobni Anvarga uzatdi. Kitob Anvarning qo'lga o'tishi bilan bir yorug'lik taratdiyu kichrayib, kaftday bo'lib qoldi. Shunda Anvar yana yoqimli ovozni eshitdi:

- Biz seni xoli qo'yamiz. Biz bilan uchrashishni xohlab qolsang - ko'rishamiz.

Anvar gapga og'iz juftlashga ham ulgurmad.

- Jonim bolam, jon bolam, meni qo'rqitmagin, Anvarjon.

Anvar onasining ovozi qaerdan kelganini daf'atan anglamadi. Hushi o'ziga kelgach, yuzlarini silayotgan onasini ko'rdi-yu avvaliga ajablandi. Yonida turgan Xonzodani ko'rib, nima voqea yuz berganini tushundi.

- Oyijon, qo'rqmang, xayolga berilibman, - dedi vaziyatni yumshatish uchun.

- Voy, bolam-ey, xayoling ham bor bo'lsin-a, kimlar bilan gaplashding? - dedi Risolat kampir, o'g'lini quchog'idan bo'shatmay.

- Nima dedim?

- Gaplaringga tushunib bo'lmaydi, bir narsalar deb g'o'ldirading-a, bolam. Seni bir o'qib yuborish kerak. Insu jinlar tinchlik bermayotganga o'xshaydi.

- Oyi, o'tirib olinglar, - dedi Xonzoda, siniq ovoz bilan.

Ona-bola divanga yonma-yon o'tirishdi. Risolat kampir, o'g'lining yuzini silab, yelkalarini uqalagan bo'ldi.

- Oyi, Shoakbar Zunnuniy degan odamni eshitganmisan? - deb so'radi Anvar, onasining qo'llarini ushlab.

- Zunnuniymi? Adam rahmatlining shunaqa o'rtoqlari bo'lgan ekan. O'lib ketgan bo'lsa ham adam rahmatlining boshlariga balo yog'dirdi. Xalq dushmani bo'lgan ekan-da, boyaqish.

- Buvim Zunnuniyni gapirarmidilar?

- Ha, endi gapirgan bo'lsalar gapirgandirlar, esimda turibdi, deysanmi?

- Buvimning birinchi erlari Zunnuniymidi?

- Voy, xudoyim, san buni qayoqdanam bila qolding? Sanga aytuvdimmi?

Anvar ko'rgan-eshitganlarini aytga onasining esi og'ib qolishi mumkinligini bilib, "bolaligimda aytuvdingiz, shu esimga tushib qoldi", dedi. Risolat kampir o'g'lining kosasidan chiqquday bo'lib katta-katta ochilib turgan ko'zlarini ko'rmaydi. Ammo Anvarning badanida so'nib ulgurmagani yengil titroqdan ahvolini yaxshi bilib o'tirardi.

Xonzoda esa erining ko'zlaridan nigohini uzmay qo'rquvdan titraydi, xayolida bir fikr charx uradi - "hali yaxshi tuzalmagan ekanlar".

- Oyi, buvamni qamab, qaysi tomonga olib ketishgan?

- Aytganman-ku, Tuman degan joyga. Oftobning ko'rinishidan ko'rinmasligi ko'p, Xudoning qarg'ishi tekkan joylar ekan.

- Ha... Tyumenmi?.. Xat yozarmidilar, xatlari bormi?

- Bor.

- Nima uchun menga ko'rsatmagansiz?

- Senga kerakmidi? Man qayoqdan bilay, o'zing so'ramagan bo'lsang...

- Oyi, damingizni oling. Menam ozgina uxlay.

- Ha, shunaqa qilgin, bolajonim. Xonzodaxon, bolam, siz Robiyaxonga aytib qo'ying, Sobitxon manga bir ko'rinish bersin.

- Oyi, kerakmas, - dedi Anvar, onasining muddaosini fahmlab.

- San jimgina o'tiravur. Mani ishingam aralashma. Nima qilishni o'zim bilaman. O'jarlik qilmay, nafasi o'tkir domlaga o'qitvorganimda shuncha vaqt bannisada yotmasiding. Shu zamonning do'xtirlariga ishonib bo'larkanmi, hammasi poraga o'qigan.

Qarab tur, otday bo'lib ketmasang, nima desang de.

Risolat kampir o'rnidan turdi-da, o'ng qo'lini oldinga cho'zib eshik tomon yurdi.

Xonzoda qaynonasini kuzatib kelganida Anvar joyidan jilmay o'tirgan edi. Xonzoda erining yonidan joy olib, yelkasidan asta quchdi.

- Qo'rqib ketdingizmi? - dedi Anvar. Xonzoda javob bermay yelkasiga yuzini qo'ydi. - Qo'rqmang, bu kasallik emas. Men ham avvaliga ruhim shikastlanibdi, deb qo'rqquvdim. Nima bo'lganini bildingizmi?

- Deraza oldida qotib turaverdingiz. Chaqirsam ham eshitmadingiz. Keyin... qo'rqib... oyimni chaqirib keldim. Oyim kelganlarida qo'lingizdan olov chiqib ketganday bo'ldi. Yaxshiyam oyim ko'rmadilar. Bo'lmasa yuraklari yorilib ketardi.

Anvar xotinini quchib, erkalgan bo'ldi:

- Siz sira qo'rqmang. Men jinni emasman. Nima bo'lganini sizga keyin aytaman. Hozir aytganim bilan, ishonmaysiz. Tong otsa tog'amnikiga borib kelaman. Agar rost bo'lsa...

- Nimani aytyapsiz?

- Keyin...

X bob

1

Asadbek bir tush ko'rdi: o'zi mozorda turgan emish. O'rkach-o'rkach qabrlar oq tuyalarga aylanib, karvon bo'lib tizilib ketayotganmish. Oq tuyalar ko'zida yosh bor emish, tuyalar qabristonni tark etgach, bo'ron turganmish. Quyun do'mpayib turgan qabrlarni xuddi qozon qopqog'iday ochib, murdalarni sug'urib olib, qiyomatni boshlab yuborganmish. Murdalar to'zigan xazon singari Asadbek atrofida charx urarmish...

- Adasi... Adasi...

Shu yerga kelganda Manzura uni yelkasidan asta silkib uyg'otdi.

- Voy, yomon tush ko'rdingiz-a, astag'firulloh deng.

Asadbek xotining gapini ikki qilmay, ichida tavba dedi. Manzura uning peshonasidagi terni kafti bilan artdi. Asadbek qo'rqinchli tushlarni ko'p ko'rardi - dam uni bo'g'izlashardi, dam osishardi... Ba'zan bosinqirab, dod deb o'yg'onardi, dam qo'rqquvdan terlab, tipirchilab qolganida xotini uyg'otardi. Bugungi tushi, avvalgariga solishtirilganda, uncha dahshatli emas. Oq tuyalar tizilib ketishdi. Qabriston junbushga keldi... Asadbek ko'rgan tushini xotiniga aytdi.

- Voy o'lmasam, - dedi Manzura, pastki labini tishlab, - tuyalar chiqib ketishdimi?

- Chiqib ketdi. Ha, yomonmi? - dedi Asadbek soddalik bilan.

Manzura eri uchun ta'birchi bo'lib qolgan edi. Tush yo'yish unga ona meros. Farishtaday oq ko'ngil bu ayolga qo'shnilar o'z sirlarini ishonishardi. Manzura kichkinaligida onasi yonida o'tirib, ko'p tushlarning ta'birini bilib olgan. Yangi turmush qurgan kezlari, bir kuni Asadbek yarim kechada uyiga qaytsa, chiroq yoniq, eshik ochiq, xotini uy ichida o'rta joynamoz solib ustida mudrab o'tiribdi. Asadbek "Yarim kechada ham namoz o'qiydimi", deb hayron bo'ldi-yu, xotiniga bu haqda gapirmadi. Bu hol yana uch-to'rt takrorlangach, so'radi. Manzura sababini qo'rqa-pisa aytdi: qimorbozlar xotinlarini ham tikib, yutqizib qo'yishsayu da'vogar kirganida xotin joynamoz ustida o'tirgan bo'lsa tegmas ekanlar... O'shandan beri Asadbek "uncha-bunchaga aqli yetar ekan", deb irim-sirimga oid masalalarda uni gapga tutib turadigan bo'ldi. Birinchi marta bosinqirab uyg'onganida Manzuraning qistovi bilan ko'rgan tushini aytdi. "Ilonlar ichida qolgan bo'lsangiz, boyib ketar ekanmiz", dedi Manzura. Asadbek bu gapga ishonmagan edi. Bir haftadan so'ng qo'lga katta pul tushgach, xotiniga tan berdi. Shu-shu g'alatiroq tush ko'rsa, darrov xotiniga ma'lum qiladi.

- Ha, yomonmi? - deb qayta so'radi Asadbek, xotining jim qolganidan ajablanib.

- Yomonmas-ku... mozorimizdan avliyolar ketib qolishibdi. Odamlardan iymon ko'tarilganigamikin...

- He... tentak, shumi topgan gaping. Nima ekan, debman.

Asadbek shunday deb yonboshiga o'girildi. Manzura o'yga tolib, anchagina qimirlamay o'tirdi. Tong nafasi kelib qolgani uchun qayta yotmay, o'rnidan turib ketdi.

Asadbek o'ziga tegishli gap bo'lganida, aytaylik, "dushmanlaringiz bosh ko'tarar ekan, sizdan avliyolar yuz o'giribdi", deyilganda boshqacha holatga tushardi, yonboshiga o'girilib yotavermasdi. Avliyolarning mozorni tashlab chiqib ketishlari unga ahamiyatsiz tuyuldi. Hatto ishonmadi ham. Bolaligida ajinalar haqida hikoya eshitib, tunlari ovloq ko'chalarda, mozor yaqinida yurishga qo'rqardi. Keyinroq qo'rqquv degan narsa chekindi. Ajinalar ertaklardagi kabi yashirin holda ish olib borishni bas qilib, odamlar qiyofasiga kirib kupa-kunduz kuni ochiq ish yuritishga o'tgach, tunlar ham osoyishta bo'lib, ovloqlar ham dahshatli ko'rinishni yo'qotdi. Endi kunduzdan, odamlardan qo'rqquqlik edi.

Asadbek tush ta'biriga ahamiyat bermay yonboshga o'girilib yotgani bilan uxlolmadi. Xotinidan so'ng u ham o'rnidan turib, yuvindi. Asadbek hovlida ko'ringani zahoti boloxonada ham jonlanish sezildi.

Manzuraning "Biz bilan choy ichmaysizmi?" degan gapiga qisqagina "ichaveringlar" deb darvozaxona tomon yurdi. Mashinaga yetib ulgurmay tepadan Jamshid tushib, salom berdi.

- Ha, shu yerdamidig? - dedi Asadbek, salomga alik olgach. Jamshid so'qqabosh bo'lgani sababli qaerda tunash uning uchun ahamiyatsiz edi. Maishatga bormasa shu boloxonada soqchi yigitlar bilan qolaverar, Asadbek uning bu odatiga ko'nikkan edi. Jamshidning taqdiri o'ziga bir oz o'xshab ketgani uchun Asadbek uni yaxshi ko'rar, ikki qanotiga qanday suyansa, bunga ham shunday ishonardi.

Jamshid oilada yolg'iz o'g'il bo'lsa-da, erkalatish, taltaytish nimaligini bilmay o'sdi. Otasining pul to'la hamyoni huda-behudaga ochilavermas edi. Jamshid istamasa ham turli to'garaklarga borishga majbur edi. Hatto skripka chalishni o'rgatish maqsadida bir cholg'uchi yil davomida ter to'kdi. U bechora "bolada qobiliyat yo'q" deyolmaydi, chunki xizmat haqini olib turibdi. Jamshidning "o'rganolmayapman" degan gapiga ota-ona ishonmaydi. Xullas, o'smirlik ko'chasiga kirgunicha haykaltaroshlik, radiotexnika singari sohalarda ham qobiliyati sinab ko'rildi. Maktabni bitirganida hamyon bir kavlandi. O'rtada turgan odam puldan ko'proq o'marib qolib, domlarga kamroq yetib bordimi, harholda bir imtihonida qoqilib, kechki o'qishga arang to'g'rilashdi. Bola bevosh bo'lib ketmasin, deb otasi uni o'zi ishlaydigan idoraga yugurdak qilib joylashtirdi. Idorada charos ko'zlari o'ynab turuvchi bir qiz ham ishlardi. Unga qarab turib chigirtka bir yumalab shu qizga aylanib qolgan yo bu qiz bir yildan beri och o'tiradi, deb o'ylash mumkin edi. Kunda o'zgartiriluvchi sara ko'ylaklar yog'och ilgichga ilib qo'yilganga o'xshardi. Ana shu ozg'in badanda bo'liq ko'krak qaydan paydo bo'lgani Yaratganga ham qorong'u bo'lsa kerak. Xullas, shu qiz o'zidan olti yoshgina kichik bo'lgan, pishiq gavdali, jingalik sochli, istarasi issiq Jamshidni yaxshi ko'rib qoldi! Ilmoqli gaplar, shirin jilmayishlar... aytaman desak, gap ko'p.

Yaxshisi, voqea bayonini muhtasari etib, deyoqchadan xotimaga o'tib qo'ya qolaylik: yigit qizni qattiq sevib qolsa devonavash bo'lib yuraveradi, yo'l poylaydi, dunyoni ohlarga to'ldiradi. Ammo qizning sevgisidan, ayniqsa unda makkorlik o'ti bo'lsa, qo'rqqulik ekan. Bir kuni idorada ish tugab, hamma tarqagach, qiz "choy ichish" bahonasida Jamshidni olib qoldi. Eshik ichkaridan berkitildi. Lablar birlashdi. Asosiy ishga bir bahya qolganida Jamshidning miyasiga bir narsa urilganday fikri ravshanlashib, o'zini tortdi. Tashabbusni boshlab bergan qiz sharmandaligini yashirish uchun yig'ladi, sevgi o'tida qovurilib ketganini aytib nola qildi. Jamshid ketmoqchi bo'lganida "o'zimni o'ldiraman", dedi. Jamshid bu gaplarga ishonmay "o'ldirsangiz o'ldiravering", dediyu, chiqdi-ketdi.

Kechasi o'qishdan qaytsa, uyida milisalar o'tirishibdi. Qizning zo'rlanganini, qiz nomusga chidolmay o'zini uchinchi qavatdan tashlaganini milisalardan eshitib, "hazillashyapsizlarmi?" dedi. Milisalarning hazillashmasligini bu go'dak o'shanda bilmas edi.

Qo'llarini qayirib olib ketdilar, onasi faryod urib qolaverdi.

O'rta nomus tikilgan edi. Bir tomon to'rt yil burun poymol bo'lgan qizlik nomusi, ikkinchi tomon beg'ubor yigitlik nomusi uchun olishishardi. Qizning homiy opajoni Jamshidning otasidan kuchlilik qildi. Uchinchi qavatdan yo'g'on taxtani tashlab yuborsangiz maydalanadi, ammo quruq suyakdan iborat bu qiz o'zini yerga otibdi-yu, biron yeri sinmabdi-ya, deb ajablanish ortiqcha edi.

Qizning suv quvuriga osilib pastroqqa tushib, keyin axlat uyumi ustiga o'zini otganini kim isbotlab bera olardi? Jamshidning otasi yollagan oqlovchi "yuqoridan davleniya kuchli bo'votti", deb olgan puliga yarasha ish qilmadi. Xullas, Jamshid besh yilgina sayr qilib keladigan bo'ldi, qiz esa sharmanda emas, jabr chekkan ma'suma sifatida o'zini oqlab oldi.

Jamshidning onasi xasta edi. Tabiblar "tug'sangub" o'lasan" deyishiga qaramay, turmushga chiqqan, "o'lsam ham tug'ib o'lay", deb ularga quloq osmagan edi. Uning yuragi to'lg'oq azobiga chidadi-yu, ammo nomus azobiga chidamadi. Suddan so'ng Jamshid qo'lga kishan urilib, derazasiz xunuk mashinaga chiqarilayotganda "Bolam!" deb bir oh urib, hushidan ketganicha o'ziga kelmadi. Ikki yil konda ishlagach, aybsiz ekani birdaniga ayon bo'lib qolib uyiga qaytdi. U tuhmat azobidan aziyat chekmas edi. Qamoqda odamlarning gap-so'zlarini eshitaverib dunyo o'zi shunaqa ekan, degan xulosaga kelgandi. Jamshid onasining o'limidan ezilardi. O'qishni ham, ishini ham tashlab bir yil bekor yurdi. U otasining bir ish yuzasidan Mahmud Esonov - Chuvrindi bilan tanishib qolganini, Mahmud orqali Asadbekka arz etgani oqibatida "oqlanib" chiqqanini bilmas edi. Buni keyinroq Chuvrindi xizmatiga o'tganidan keyin bildi. Otasi "o'g'limning boshini ikki qilay", deb ko'p urindi, ammo Jamshid ko'nmadi. Oxiri otasining o'zi uyulanib, Jamshid to'la ozodlikka chiqdi. Uning istagan yerlarda yotib yurishi shundan.

Jamshid mashinaga chaqqon o'tirib, motorni o't oldirdi. Tepadagi yigitlardan biri darvozani ochdi-da, ko'chaga chiqib turdi.

- Akalaringga xabar qildingmi? - dedi Asadbek mashinaga o'tirgach. - Deputatni chaqirishsin.

Jamshid motor qizishini kutmay, mashinani yurgizdi. Ko'chadagi yigit yonida to'xtab, oynakni tushirdi-da, Bek akasining topshirig'ini aytdi.

Asadbek shahar markazidagi qarorgohiga yetib borgunicha Chuvrindi bilan Kesakpolvon ham yo'lga chiqqan, barvaqt bezovta qilingan deputat Orzubek Boltaev esa shoshilganicha kiyinardi. Qarorgohning xilvat xonalarida tuni bilan davom etgan maishat tugagan, qizlar ham ketib ulgurishgan edi.

Boloxonadagi yigitlar qarorgohga ham xabar berganlari uchun Bo'tqa eshik oldida qo'l qovushtirib turardi.

Asadbek ichkari kirib bir piyoladan qaynoq qahva ichguncha qanotlari yetib kelishdi. Tonggi yoki tungi yo'qlovlar ularni ajablantirmas, shu sababli "nima gap, tinchlikmi?" degan so'roq ular uchun ortiqcha edi. Asadbek ulardan hech mahal hol-ahvol so'ramasdi. Ikki oyoqda yuribsanmi - bas, ahvolding yaxshi, derdi. Shuning barobarida birovning hol so'rashini ham yoqtirmas edi. Tobi qochib qolgan kezlari uning odatini bilmagan odam: "Tuzukmisiz?" deb so'rasa, "Ha, o'lishim kerakmidi?" degan shirin javobni eshitardi.

Ular ana shunday ortiqcha manzirsiz yashashga o'rganishgan, bugungi uchrashuv avvalgilardan farq etmas edi. A'yonlar bekning so'z boshlashini kutib o'tirishdi.

- Haydar, Shilimshiq keldimi? - dedi Asadbek, Kesakpolvonga qarab.

- Ha, keldi, o'zida yo'q xursand. Moshina to'g'rilab berdim. Taksichilik qilib yura tursin.

- Otarchiga qanday ma'lum qilasan?

- Bu yog'i pishgan, - Kesakpolvon shunday deb pinjagining ich cho'ntagidan to'rtta fotosurat chiqarib, Asadbekka uzatdi. Suratda Shilimshiqning Noila bilan aysh-ishrati aks etgan edi.

- Xuddi o'ziday qilib ishlagan, qalbakiligini ikki dunyoda ham sezmaydi, - dedi Kesakpolvon, Asadbekning tikilib qolganini ko'rib.

- Sezib qolsa-chi?

- Unda guvoh topamiz.

- Ishing xom. Mahmud, puxtarog o'ylab qo'ylaring.

Shu payt eshik ochilib, Bo'tqa ko'rindi-da, deputat kelganini ma'lum qildi. Noilaning qotilini Elchinga qanday topshirish xususida yana bir oz kengashib olingach, deputatning kirishiga ruxsat berildi.

Deputat uzun bo'lyi, badqovoq, ellik yoshlardagi kishi edi. Uni ko'rgan odam qovoqlarni ko'tarib, inson kepatasida saqlab turuvchi ustunchalar tushib ketgan shu xunuk ko'rinishga kelib olgan, deb o'ylashi mumkin edi. Garchi asl ismi Orzubek bo'lsa-da, Asadbeklarning davrasida oddiygina qilib "deputat" deb yuritilardi. Shu ham tuzuk, chunki uning husnini qo'yaturaylik, sovuqqina to'ng'illab gapirishini eshitgan kimsa "Orzuga ham qasam ichirvoribdi, dayusning bolasi", deyishi tabiiy. Deputat - Mahmudning topildig'i. Xaloyiq bir-ikki to'lg'onib, namoyishga chiqqanida uni oldingi safda ko'rib mehri tushib qolgan edi. Mahmud deputatni so'zdan qaytmas, mard, oqil odam sifatida qabul qilib, unga xolisaniillo yordam bermoqchi edi. Asadbek u bilan dastlab ko'rishganidayoq "bu qorong'u basharada aql ko'rinmayapti-ku?" dedi. Keyin suhbatlasha turib til bilan dil o'rtasida ancha farq borligini fahmlab, yordam berishga ko'ndi. Zamon chayqalib turgan paytda shunaqa odamlar ham kerak, deb o'yladi.

Ishga Asadbek aralashganidan so'ng bo'lajak deputatning muxoliflari o'z-o'zidan chetga chiqib, Orzubek saylov chig'irig'idan bitta ham tuki to'kilmay o'tdi. Deputat Asadbeklar uchun tirik tovon edi. Asadbek ko'pincha uni "boqib olgan yetim toylog'im" deb mazax qilardi. Chunki xalq deb jon kuydirib yurgan bu odamning egilib ishlashga toqati yo'q, o'zini, bolalarini, hatto o'zidan to'rt yosh katta yahudiy xotining oldingi eridan orttirgan ikki o'g'lini, keti uzilmaydigan mehmonlarini shular boqishi lozim edi. Xorij safariga chiqsa, sovg'a-salomlar ham Asadbeklar bo'ynida. Unga sarflanayotgan pul Asadbek uchun arziyas bo'lsa-da, keyingi paytda malol kelib, g'ashlana boshlagan edi. Deputat o'zining qudratli odam ekaniga ishona borib, Asadbeklarni mayda kissavurlar o'rnida ko'rayotganday edi. Asadbek bu badqovoqning ko'zlarini moshday ochib qo'yay, deb yurganida Elchin kelib qoldi. Qani, xalqim deb ko'krakka urayotgan bu zot nohaq aziyat chekib kelgan shu xalq bolasiga qayisharmikan?

Badqovoq deputat kirib g'o'drandi. Nima deganini eng ziyrak quloq ham ajratib berolmasa-da, salom berganini taxmin qilish mumkin edi. O'tirganlar bunday salomlashishga o'rganib qolishgani uchun bosh iring'ab alik olishdi. Deputat Asadbek ro'parasidagi bo'sh o'rindiqqa o'tirdi.

- Ahvollar qalay? - dedi Asadbek.

- Yaxshi. Dunyoning ayrim mamlakatlarida...

- Dunyoni qo'ying. Televizorni biz ham ko'rib yotibmiz. Uydan gapiring. Bola-chaqa omonmi? Juhud xotiningiz musulmon bo'layotgan emishmi?

- Ha, musulima bo'ladi, namoz o'qiyapti.

- Aqlli odamsiz-da! Devor bo'lmasa ko'chani ham ko'raversangiz kerak? - Asadbekning pichingi javobsiz qoldi. - Qizingiz ham namozxondir?

- Endi o'rganyapti.

Asadbek o'zaro suhbatlarda oilani sira eslamasdi. Shu sababli Orzubek ko'nglida xavotir uyg'ondi.

- Qizingizning bo'yi yetib qolibdi, deb eshitdim. Yigirmaga kirganmi?

- O'n to'qqizda.

- Ayni turmush quradigan payti ekan. Siz xalqparvar odamsiz. Xalqning aziyat chekkan bir bolasi bor, shuni kuyov qiling, qizingizga mana biz sovchimiz.

- Qizim yosh, o'qiydi, uzatish niyatimiz yo'q.

- Birodar, Bek akangiz so'rayaptilar, a? - dedi Kesakpolvon, "Bek akangiz" degan so'zga urg'u berib. Uchtagina so'zdan olam jahon ma'no uqish mumkin edi: "Bek akangiz uncha-buncha odamning orasiga tushmaydilar. Qizim baxtli bo'lsin, desang ra'yini qaytarma", yoinki "Senga shunchalik yaxshilik qilgan odamga ters gapirib pushaymon yema", yoinki "Yaxshilik bilan bermasang, qizing qo'lma-qo'l bo'lib ketishi ham mumkin, a?!" Orzubek Kesakpolvonning so'zlaridan uchinchi ma'noni uqib, joni xalqumiga kelib qolganay bo'ldi. Hamisha qovog'ini uyub yurgani uchun vujudida uyg'ongan g'azab o'tining alangasi yuzlarida sezilmadi. Boshqa odamlarday qizarmadi, bo'g'riqmadi, lablari uchmadi. Sirtga chiqish huquqidan mahrum alanga uni ichdan kemirardi. Bu haromxo'rlarga (haromxo'rlarga hamtovoq ekani xayoliga kelmadi) duch kelgan kunini la'natlaydi (ulardan ko'rayotgan foydasini hisobga olmaydi). Ertaga katta amallar shohsupasiga ko'tarilishi mumkin bo'lgan odamga (kimning zo'ri bilan ko'tarilar ekan?) bu xilda bezbetlarcha (!) muomala qilishlaridan bir g'azablansa, o'zining bu olchoqlar (!) oldida nochor o'tirishidan o'n g'azablandi. Majlisda otashin nutqlar irod etuvchi, hatto zo'r notiqnlarni ham sarosimaga solib qo'yuvchi xalq fidoyisi qay- da-yu, uchta muttaha (!)ga gapini aytolmay mum tishlab o'tiruvchi nochor odam qayda! Nimadir deyishi kerak edi, qurbaqani bossang vaq deydi, harholda u qurbaqadan ming chandon ulug'roq bir odam, vaqillaganda ham tuzukroq vaqillashi kerak.

- Bek aka, umr savdosiga bunaqangi aralashish yaramaydi. Biz huquqiy jamiyat tuzmoqchimiz. Mana, o'zingizning qizingiz bor... Orzubek "qizingiz taqdiriga birov xo'jayinlik qilishi yaxshimi?" demoqchi edi. Ammo "berdi"sini aytib ulgurmad. "Qizingiz bor..." degan gapni Asadbek "o'sha odamga o'z qizingizni bering", deb tushunib g'azab bilan o'shqirdi:

- Menga qara, o', so'tak! Sen bu yerda masala so'qima. Uyingga borib juhud xotining bilan maslahatlash. Juhud xotinlar aqlli bo'lishadi. Ertaga ertalab yo ha, deysan, yo yo'q, deysan! Bor, jo'na, turqingni ko'rsatma!

Asadbek achchiqlangan mahalda Chuvrindi oraga tushib vaziyatni yumshatishga urinardi. Hozir bunga ehtiyoj sezmedi.

Asadbekning qizini tilga olib kechirilmas xato qilgan deputat shusiz ham oson qutulayotgan edi. Ellikni qoralayotgan odam yosh bola holiga tushib, indamay chiqib ketdi.

- Voy, xunasa-e, - dedi Kesakpolvon, deputat chiqib ketgach.

- O'chir, - dedi Asadbek. - O'zing ja taltaytirib yubording. O'zbek xotinini qo'yib, juhudga uylangan odamdan yaxshilik chiqarmidi? Doshqozonda suv qaynatib o'shanga tashlash kerak buni.

Eshik ochilib, yana Bo'tqaning basharasi ko'rindi.

- Bek aka, amakingiz mozorda yurganmishlar.

- Qaysi mozorda, kim chiqarib yuboribdi?

- Kattalar ko'miladigan yerda emish. Kim chiqarganini bilmadim, - Bo'tqa shunday deb iziga qaytib, eshikni yopdi.

Asadbek savol nazari bilan Chuvrindiga qaradi. Mahmud uning maqsadini anglab, telefon go'shagini ko'tarib, raqam terdi. Javob bo'lgach, salom-aliksiz so'roqqa tutdi:

- Zinatulinni nimaga chiqardingiz?

Javobga bir oz quloq tutib, go'shakni joyiga qo'ydi.

- Qizi kelib bir kunga ruxsat olgan ekan. Otarchi sizning nomingizdan borib, oshnasini chiqartiribdi.

- Kim ekan, oshnasi, aniqla. - Asadbek shunday deb o'rmidan turdi. A'yonlar unga ergashishdi. Zinatulinni ular Asadbekning "o'gay amakisini" sifatida bilishardi. Jinnixonaning uchinchi qavatida saqlanuvchi o'gay amakisidan Asadbek tez-tez xabar olib turardi. Bu odam haqida hech kim hech narsa bilmas edi. Qirq to'qqizinchi yilning o'ttiz birinchi dekabrda uylariga bostirib kirgan, sandiqni titgan, tancha ustiga o'tirganicha papiros tutatgan, "sening otang ham dushman", degan novchaning Zinatullin ekanini Asadbek ulg'aygach aniqladi. Otasini olib ketganlar faqat ijrochilar ekani, to'g'on boshidagilar esa boshqalar ekani uni qiziqtirmas edi. Biri novcha, biri past bo'yli ikki odam suvrati ko'z oldiga muhrlanib qolgan, yotsa ham, tursa ham ulardan o'ch olishni o'ylardi. Kesakpolvon bilan birga bo'lib, sal qaddini tutib olgach, topganini sarf qilsa-da, o'sha ikki kishini aniqladi. Past bo'ylini izlab ko'p shaharlarda bo'ldi. Nihoyat topdi. Ammo o'shanda bir xomlik qildi. Kesakpolvonning gapiga kirib, o'sha yerlik o'g'riboshlardan biriga maslahat soldi.

- U chindan ham iflos odam, - dedi o'g'riboshi. - Millatimizga isnod keltirgan. Lekin biz millatimiz vakilini xafa qildirib qo'ymaymiz.

Chindan ham xafa qildirishmadi. Avaylab asrashdi. O'shandan keyin Asadbek yana ikki marta bordi. O'ljaga yaqinlashaman, deganida o'g'riboshining yigitlariga duch kelaverdi. Shundan so'ng yetti yil kutdi. O'g'riboshi qo'lga olinganini bilib uchinchi marta bordi. To'y ustidan chiqdi. Ikki qavatli uy, hovli gavjum edi. O'ljasi, tepakal, dumaloqdan kelgan odam Asadbekni tanimasdi. "O', O'zbekiston mening yurtim, u yerda qadrondalarim ko'p!" deb quvonib kutib oldi. To'y qizigan paytda u mehmonlarning muhim gapini eshitish uchun xonasiga boshladi. Hovlida xushchaqchaqlik avjida, bag'oyat shinam bezatilgan bu xonada esa 1950 yil birinchi yanvardagi hukm ijro etilardi. Asadbek bunday qulay fursat boshqa nasib etmasligini bilib shoshilardi. U qamoqqa tushganlar qanday azoblarga giriftor qilinganlarini eshitgan, hisob-kitob chog'ida bu qiynoqlarni qo'llashni niyat qilgan edi. Vaqt ziqligidan afsuslandi, ammo armonda qaytmadi: sigaret cho'g'ini peshonasiga bosib turib qirq to'qqizinchi yil o'ttiz birinchi

dekabrda voqeani aytdi, yotqizib qo'yib tumrug'ini oyog'i bilan ezdi... Mahbuslar azobga chidolmay baqirardilar, bu esa og'ziga latta tiqilgani uchun, bundan mahrum edi. Uni oyog'idan osib, bilak tomirlarini qirqib tashladilar.

To'y egasining yo'qolgani ma'lum bo'lib, qidir-qidir boshlanganida Asadbek kira qilgan mashina Yerevandan chiqib, Boku sari uchib borardi. Nodon, go'l o'zbeklarni katta pulga tushirganidan xursand bo'lgan haydovchi esa o'zicha xirgoyi qilardi. Asadbek Zinatulinni ham o'sha kezlarda topgan bo'lsa-da, unga o'limni ravo ko'rmadi. "O'gay amakim", deb unga "mehribonlik" qildi. Zinatulin dorga emas, jinnixonaga mahkum edi. Shubhasiz, u o'zining "mehribon o'gay jiyani" borligidan bexabar edi. Jamiyatga sidqidildan xizmat qilganman, deb bayram kunlari nishonlari taqilgan qora kostyumini kiyib, tantanali majlislarda viqor to'kib o'tiruvchi, yosh avlodga qarata otashin nutqlar so'zlovchi bu odam o'zini dastlab jinnixonada ko'rganida g'oyat ajablandi. "Bolalarim bemehr chiqdi, oqibatda qariyalar uyiga topshirishadi", deb o'ylardi. Hali kuch-quvvatdan ketmay turib jinnixonaga olib ketishlari sababini bilmay aqlan oza boshladi. Uchinchi qavatga "ko'tarilish" uchun ko'p fursat talab etilmadi. Asadbekning o'sha "o'gay amakisi" endi jinnixonadan chiqib, mozorda yurganmish. Bu Asadbek uchun kutilmagan hol edi. Shu sababli mozorga shoshildi.

2

Oynakchi dovul turib shahardagi barcha deraza oynaklarining sinishini orzu qilib yasharkan. Go'rkov o'lim ko'p bo'lishini istamasa ham, mozorga odam kirib kelsa ko'ngli quvonadi. Chunki odam mozorga bekorga kelmaydi. Yo mayit uchun qabr qazishni iltimos qiladi, yo marhumlar ruhiga Qur'on o'qitib, to'rt-besh so'm tashlab ketadi.

Issiq hujrada xudoyi oshni yeb, choyxo'rlik qilib o'tirgan go'rkovlar izma-iz kelib to'xtagan ikki "Jiguli"ni ko'rib, tashqariga umid bilan qarashdi. Anchadan beri shu atrofda ivirsib yurgan boshyalang yigit birinchi mashinadan tushgan uch odamga bir nima degach, ular hujra tomonga qarab ham qo'ymay, kattalar ko'milgan, haykalchalar tizilib turgan tomonga qarab yurishdi. Go'rkovlarning kattasi "bular tekshiruvchilarmasikim" degan xavotirda eshikni ochib, tashqariga qadam qo'yishi bilan ikkinchi mashinadan tushgan yigit "Amaki, joyingizda o'tiravering", deb qaytardi.

Kechasi yoqqan qor haykalchalarning boshi, burni, yelkasiga qo'nib, odam shaklini beo'xshov bir tusga kiritgan edi. Qarg'alarning qag'illashidan bo'lak ovoz eshitilmayotgan qabristonda birdan kulgi yangradi. Asadbek shoshib o'sha tomon yurdi. Ayollarning kalta paltosini kiyib olgan novcha odam bir haykalcha ro'parasida turib olib, nuqul kulardi. U Asadbek kelayotgan yo'lga orqa qilib turgani uchun ularni ko'rmadi. Asadbek to'xtab, uni kuzatdi. Zinatulin kulgidan to'xtadi. Haykalchani burnidagi qorni kafti bilan sidirdi.

- Ana, endi odam bo'lding. Tanimaydi, deb o'ylovdingmi? Nimaga qaltirayapsan? Sovuqmi? Ha... qo'rquyapsanmi? Sen qo'rquyapsanmi? Sen qo'rqma. Qozonning qopqog'ini yopib tashlaganman, isi chiqmaydi. Dushmanlarning o'ligi kislotada kuydirilgan. Ha, qo'rqma. - U shunday deb haykalcha ro'parasidagi qabrtosh ustiga o'tirdi-da, oyog'ini chalishtirib oldi. Tirsagini tizzasiga ustiga qo'yib, qaddini sal bukib, jag'ini kaftiga suyadi. O'yga tolgan mutafakkir misol ancha o'tirdi. So'ng sapchib turdi. Atrofga alangladi-da, qo'lini paxsa qilib, jahl bilan gapira ketdi:

- Sen parazit, oppoqman, deyapsanmi? Men seni qiynadimmi? Tumrug'ingga kalish bilan urdimmi? Boshingga qaynoq suv tomizdimmi? Shisha siniqlari solingan etik kiygizib sakratdimmi? Muzxonaga tashlatdimmi? Ha-a... sen bularni ko'rganing yo'q? O'rtoqlaringni o'zing sotding. Nimaga sotding? Vatan uchun qayg'urdingmi? Mana senga Vatan! - u shunday deb bosh barmog'ini ikki barmog'i orasiga suqib, haykalchani burniga taqadi. - Ko'rdingmi?! Men ahmoqmanmi? Do'stini sotgan odamda Vatan tuyg'usi bo'larkanmi? Ha-a... gapga usta eding. Sen jim tur, parazit, - Zinatulin shunday deb yonboshdagi haykalchaga qarab oldi. - Hiloliy gruppasiga men hukm chiqarganim yo'q, men ottirganim yo'q. Senlar ottirdilaring! Chunki ular senlardan zo'rroq olimlar edi. Senlar shu haykalga erishdilaring. Odam tugul it ham kelmaydi senlarni ko'rgani. Hiloliyni odamlar tildan qo'ymaydi. Ha, bolalaring kelmayaptimi? To'g'ri qilishadi. Sen o'zing vaqtida o'lib qolding. Hech kim basharanga tupurmadi. Bolalaring isnoddan bosh ko'tarolmay yurishibdi. Nima? O'shanda bola-chaqani o'ylamabmiding? Oxiri shunaqa bo'lishini bilmagansan. Men ham bilmaganman, to'g'ri, - Zinatulin yana boyagi holatda o'tirib oldi.

A'yonlar "bu jinni nimalarni valdirayapti", deb hayron turishardi. Zinatulinning gaplari Asadbek uchun ham g'alati tuyulayotgan edi. Jinni desa, gaplari binoyiga o'xshaydi. Sog' desa, harakatlari bema'ni.

Zinatulinga qarab turib, Asadbekning yuragi uvishdi. Onasini esladi. Aniq yodida - ellik uchinchi yilning erta bahori edi. Shiringina gapirib yurgan Samandar shamollab, yo'talib yurdi. Isitmaladi. Dori-darmonlar hadeganda em bo'lavermadi.

Tanchaning bir tomonida Asad, yana bir tomonida esa onasi Samandar bilan yotishardi. Onasi kenjatoyini ko'rpaga o'rab, o'zi tirsagiga tayanib tunlarni bedor o'tkazar edi. Asad "oyi, birpas uxlang, men qarab o'tiraman", desa ham unamasdi. Asad yarim kechada uyg'onardi-da, qora charm xaltani ko'tarib non do'konga chiqib ketardi. O'sha kuni ham shunday bo'lgan edi. Samandar tunda bezovtalandi. Onasi uning yuzini silab xomush o'tiraverdi. Samandar nimalardir dedi. Asadbek uning bir gapini ilg'ab oldi: - ...Samalo't, qanotiyini pastlab o't...

Ukasining shirin tilchalari bilan aytadigan ashulasi ana shu alahsiragan ovozdin xotirasiga muhrlanib qoldi. Endigina tili chiqqan bolachalarni ko'rganida uning qulog'i ostida o'sha xasta ovoz jaranglayveradi...

Asad non olib qaytganida uyning eshigi lang ochiq, onasi kesakiga beholgina suyanib turardi. Avvaliga u hatto o'g'lining kirib kelganini ham sezmedi. Asad "oyi, oyi", deganidan so'nggina sergak tortdi.

- Opoqingni chaqir, - dedi yig'lamsirab.

Asad "nima uchun?" deb so'rab o'tirmay Jalilnikiga chiqib ketayotganida orqasidan onasining so'zlarini eshitdi:

- Dadasi, endi sizga nima deb javob beraman?!

Onasiga qo'shilib Jalil ham chiqdi. Ayollar ichkari kirib ketishdi. O'shandan so'ng Asadning onasi faryod urdi.

- Samandar... o'ldimi? - dedi Jalil, Asadning yengidan tortib.

"Samandar o'ldi?!"

"Samandar o'ldi..."

Bu gap Asadning miyasiga to'qmoqdek urilib, tovonigacha zirillatib yubordi. Bir oz nest bo'lib turdi-da, so'ng uyga otilib kirdi. Uy o'rtasiga ko'rpacha solib, ukasini yotqizib qo'yishibdi. Samandarning bir tomonida onasi o'tiribdi. Opoqisi sandiq kavlayapti.

- Ana, akang keldi, bolam... - onasi shunday deb Asadni quchoqlab yig'layverdi, yig'layverdi...

Asad ota o'rnida ota bo'lib ukasini so'nggi makonga qo'yib keldi. Qo'ni-qo'shnilar uni katta odamday ko'rib, ta'ziya izhor etishdi.

Ana o'shanda Asad o'zini "katta odam bo'lib qolganini" his etdi. Qabristondan qaytishayotganda mahalla ancha besaranjom edi.

Ko'pchilik maktab tomonga shoshilardi. Jalilning otasi "nima gap?" degan savolga yigitlardan biri:

14 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

- Radioni eshitaylik. Stalin o'lganmish, - dedi.

- Og'zingga qarab gapir-e, nima deyapsan? Stalin ham o'ladimi? - dedi Jalilning otasi.

Bu atrofda radio faqat maktab direktorining xonasida bor edi. Kechqurun, ertalab radio eshituvchi qorovul mahallani yangilik bilan ta'minlagani sababli o'qituvchilar qatori u ham hurmatli kishilardan sanalardi. Stalinning o'limi haqidagi xabar o'shandan chiqqani ayon edi.

Asad bilan Jalil ham boshqalarga qo'shilib maktabga kirishdi. Direktor xonasidagi radio keng dahlizning o'rtasiga olib chiqib qo'yilgan. Ikkinchi qavatga olib chiquvchi zinalarda odamlar tirband o'tirishibdi. Hamma jim. Barchaning nigohi o'rtadagi qora qutida. Xuddi mo"jiza yuz berishini kutganday kiprik qoqishmaydi.

Birdan qora qutidan "Govorit Moskva" degan jarangdor ovoz chiqdi.

Jalil Asadni yengidan tortib shivirladi:

- Urush boshlanganga o'xshaydi.

Jarangdor ovoz dohiyning o'lim topganini e'lon qilgach, radio yonida o'tirgan shop mo'ylovli erkak "voy, otam" deb yig'lab yubordi. Bir yigit hushidan ketib shilq etib yiqildi. "Voy, endi nima qilamiz!" deb bir ayol chinqirdi. Ola-g'ovur boshlandi.

- Stalin o'lgan bo'lsa, endi urush boshlanadi, - dedi Jalil.

Jalilning otasi bolalarni qo'llaridan ushlab, tashqariga boshladi.

- Bu dushmanlarning ishi, Stalin o'lmasligi kerak edi, - dedi u.

"Nima uchun o'lmasligi kerak?" degan savol Asadni ko'p o'ylantirdi. Oradan yillar o'tib, Stalin qoralanganda ham shu savolni ko'p esladi, ammo javob topa olmadi.

Shom tushib, qo'ni-qo'shnilar uy-uylariga tarqalishgach, ona-bola yolg'iz qolishdi. Urush yillari janggohlardan jon olib to'ymagan hazrati Azroil bu tomonlarda ham kattami-kichikmi farqiga bormay tutib olavergach, odamlarning diydalari ancha qotib qolgan edi. Shundanmi, go'dakning o'limi katta fojia sanalmasdi. Samandarni qabristonga olib borishayotganda Asadning nazarida hamma qayg'uga botgan edi. Keyin Stalin o'limi haqida xabar tarqaldi-yu, go'dakning o'limi bilan hech kimning ishi bo'lmay qoldi.

Yolg'iz o'tirgan ona-bolan yutaman, deganday tun yopirilib kirdi. Tancha sovuq - olov qilish eslariga kelmabdi. Qora chiroq qorong'ilik dahshatidan qo'rqanday titraydi. Ona-bola gap-so'zsiz uzoq o'tirishdi. Asad endi ko'zi ilingan ekan, onasining ovozi eshitib, cho'chib uyg'ondi.

- Adasi, oling, nondan yeb turing, hozir samovor qaynaydi.

Asad ham qo'rqo'v, ham ajablanish bilan onasiga qaradi. Patnis ustida lipillab turgan chiroqdan bo'lak hech nima yo'q. Lekin onasi non sindirganday harakat qiladi.

- Samandaringiz uxlab qoldi-da. Shunaqangi shirin bo'lganki... Oling, choy iching. Endi uzoqqa ketmang... Odam sog'inarkan...

Asad "Oyi..." dedi sekin. Keyin ovozi ko'taribroq chaqirdi. Onasi eshitmadi, gapiraverdi...

O'shandan boshlab har tun shu hol takrorlanaverdi.

Zinatulinning taqdiri o'sha tunlarning birida hal qilingan edi. U damda Asad Zinatulin degan zotni bilmasdi. Aynan shu odamni jinnilikka hukm ham qilmagan edi. Uylariga bostirib kirganlarning biri qiynoq bilan o'lim topmog'i, ikkinchisi jinni bo'lib xorlanishi lozim edi. Yerevandagi o'lja shoshilinch ravishda o'ldirilishi shart edi. Zinatulinning ishi shoshqich emas, shu bois ikkinchi hukm unga nasib etdi...

Zinatulin bexos qichqirib, Asadbekning xayollarini to'zitib yubordi.

- Yo'q edi hech qanday komitet! - dedi u o'rmdan sapchib turib. - Yo'qligini bilardim. Ular "xalq dushmaniman", deb tan olishdi.

Ammo sening kimligingni bilib ketishdi. U yoqda, - Zinatulin qo'lini bigiz qilib osmonga sanchdi, - hali uchrashasan, ha! - U qah-qah otib kuldi. - Nima deysan endi?! U yoqda enkevede bo'lmaydi. Rasvoing chiqdi, parazit! Hammang rasvo bo'ldilaring, - Zinatulin shunday deb qabrlarni oralab yurib ketdi.

Asadbek to uning qorasi o'chmaguncha izidan tikilib turdi. A'yonlar "o'gay amaki"ning ahvoliga achinganday indashmadi.

- Endi o'z holiga qo'yinglar, - dedi Asadbek. - Jinnixonaga qaytmasin. Yuraversin.

Chuvrindi buyruqni yaxshi anglamay, Asadbekka qaradi:

- Kuzatuvdagi yigitlarni boshqa ishga olaveraymi?

- Ha, ishlaring bo'lmasin, dedim-ku! Jinnixonaga tayinla, bolalari olib borsa, qabul qilmasin. Tamom!

Ming to'qqiz yuz elliginchi yilning birinchi yanvaridagi hukmning so'ngroq tuzatilgan ikkinchi yarmi shu zaylda ijroga kirdi.

Zinatulinni qabrlararo tanho qoldirib, izlariga qaytdilar. Go'rkovlar xonasiga ko'tariluvchi zina yonidagi ensiz supaga ko'rpacha to'shalibdi. Ko'rpacha ustida chordana qurib o'tirgan, boshiga qozonni eslatuvchi qo'lbola qalpoq kiygan, paxmoqsoqol ularning e'tiborlarini tortdi. Jamshid go'rkovboshini tashqariga qo'ymay iziga qaytargach, dam o'tmay ko'rpacha ko'tarib shu paxmoqsoqol chiqib kelgan edi. Ko'rpachani supachaga to'shab o'tirib olgani uchun Jamshid unga indamadi. Paxmoqsoqol bir nimaning ilinjida o'tirganini sezsa ham Asadbek to'xtamay o'tib ketmoqchi edi.

- Ie, vey, to'xta, - dedi Kesakpolvon paxmoqsoqolga tikilib, - direktorimga o'xshaydi-ku?

Asadbek to'xtab, Kesakpolvonning izidan qaradi. Paxmoqsoqol o'tirgan yerida salomga alik oldi. Kesakpolvon supa chetiga omonat o'tirgach, paxmoqsoqol tilovat boshladi. So'zlarini yamlab talaffuz qilishiga e'tibor berib, bu "qori" ham keyingi paytda birdaniga bodrab chiqqan chalamullalardan biri ekanligini fahmlash qiyin emasdi. Tilovat tugagach, Kesakpolvon o'n so'm uzatdi. Paxmoqsoqol shunga yarasha uzoq duo qildi.

Kesakpolvon paxmoqsoqolga tikilganicha o'tiraverdi.

- Ha, o'g'lim, meni birovga o'xshatyapsizmi? - dedi paxmoqsoqol o'ng'aysizlanib.

- O'xshatyapman... Siz o'ttiz ikkinchi maktabda ishlamaganmisiz?

- Ha, endi... sho'rolarga ham xizmatimiz singgan. Sababi tirikchilik-da. Siz, o'g'lim, shu maktabda o'qiganmisiz?

- Tikilmang, tanimaysiz meni. Sizni qamalib ketgan deb eshituvdim.

- Ha, endi... tuz-nasib qo'shilgan ekan...

- Bir o'quvchi qizni... a?

- Astag'firulloh! Bu bo'hton gap. Stalin davrida reprisa qilinganman.

- Qani, qori aka, bi-ir osmonga qarang, - paxmoqsoqol ajablandi, biroq, Kesakpolvonga itoat etdi - osmonga qaradi. - Endi Xudoga yolborib, "menga yuz so'mlik yog'dir", deng.

- Shakkoklik qilmang, o'g'lim.

- Siz aytganimni bajaring, - Kesakpolvon bu safar tahdid bilan gapirdi. Paxmoqsoqol cho'chib, bir nima deb pichirladi.

- So'radingizmi, bermadimi? Endi mendan so'rang.

- O'g'lim, qo'ying, gunoh bo'ladi...

- So'ra deyaqman!

- Yuz so'mlik yog'diring... o'g'lim.

Kesakpolvon cho'ntagidan bir dasta pul chiqardi-da, Paxmoqsoqol ustidan sochdi. Paxmoqsoqolning ko'zlari qinidan chiqquday bo'lib o'ynab ketdi.

- Qani, men kuchlimanmi, yo Xudomi? - dedi Kesakpolvon unga zaharli nigohini qadab. Paxmoqsoqol boshini egib o'tiraverdi, javob bermadi.

- Nimaga unday qilding? - dedi Asadbek, mashinaga o'tirishgach.

- Haromidan o'chimni oldim, - dedi Kesakpolvon sigaret tutatib.

- Kim u?

- Maktabimizga direktor edi. Har kuni bizni hovliga tizib "Osmonga qarab "Xudo, konfet ber", deb yalininglar", derdi. Aytganini qilardik. "Xo'-o'sh, berdimi? Yo'q. Demak, Xudo yo'q ekan, a? Endi "Direktor bova, konfet bering" denglar", derdi.

Aytganimizdan so'ng uch-to'rtta bolaga popuklik konfet berardi. "Xo'-o'sh, Xudo zo'rmi yo menmi?" derdi. Ellik sakkizinchi yilda bir o'quvchi qizni boplab qo'ygan ekan. Stalin repressiya qildi, deb o'tiribdi haromi. Bir boplayman, deb yuruvdim, uchragani yaxshi bo'ldi.

Paxmoqsoqol Kesakpolvonni tanimadi. Lekin maktabdagi o'sha holni esladi. Kesakpolvon uni "boplaganidan" xursand ketdi.

Paxmoqsoqol esa shunday esi yo'q bandalarni ham yaratgani uchun Xudoga shukrlar qilib, sochilib yotgan pullarni yig'ib, cho'ntakka urdi.

XI bob

1

- Men Bek akamni otamdan ulug' deb bilaman. Bek akam aralashmaganlar bu ishga. Men eshik oldida qorovul edim.

Shilimshiqning maqsadi menga ham noma'lum edi...

Elchin ro'parasida o'tirgan jingalaksoch yigitdan ko'z uzmay o'tirardi. O'zini Jamshid deb tanitgan bu yigitni yangi yil shomida ko'rgan edi. Savollariga javob bergisi kelmay ensasi qotgan yigit bugun kutilmaganda o'zi kirib keldi - Elchinning yarasiga tuz sepdi. Jamshid nigohini olib qochmasdan, o'zini aybli deb hisoblamasdan tik qarab turib gapirdi. Noilaning qaysi xonada o'ldirilgani, Shilimshiqning qanday kirgani, qanday zo'rlangani... hammasini aytdi. So'ng... suratlar chiqardi. Ana shunda Elchin o'zini tuta olmay qolib bo'g'ib o'ldirmoq qasdida unga tashlandi. O'sha mudhish voqeaga Jamshidning aloqasi bormi-yo'qmi - Elchin uchun farqsiz edi. Eng muhimi - bu mal'un ularning sherigi, ularning odami!

Jamshid Elchin tashlanib qolar, deb maxsus tayyorgarlik ko'rib o'tirmagan edi. Ammo uning Asadbek to'dasida olgan eng muhim sabog'i - sergaklikni bir nafas ham yo'qotmay, yotsa ham, tursa ham, har qanday nogahoniy hamlaga tayyor bo'lish edi. O'sha sergaklik pand bermadi - o'zini chetga olishga ulgurdi. Qo'llarini cho'zganicha tashlangan Elchin o'zini to'xtatolmay oldinga uchdi. Shunda bo'yniga bir zarb tushdi. So'ng qo'li orqasiga qayrildi. Jamshid cho'ntagidan chizimcha chiqarib bo'g'ishga shaylangan qo'llarni bir zumda bog'lab tashladi. Bu ishlar ko'z ochib yumguncha bajarildi. Bo'g'ziga pichoq tortilganday xirillayotgan Elchin dastlab qay holga tushganini anglamay ham qoldi. Keyin boshini ko'tarib, Jamshidga qaradi:

- Qo'llarimni bo'shat, haromi!

- Haromi nimaligini bilasanmi o'zing! - Jamshid shunday deb uning qorniga tepdi. Elchin nafasi qaytib, bukchayib qoldi. Jamshid esa, xotirjam holda cho'ntagidan sigaret olib tutatdi.

- Haromi deb sendaqalarni aytadi. Xotiningni qimorga tikib yurib, endi aqling kirib qoldimi? Bek aka senga muruvvat qilib, dushmaningni avaylab, asrab turdilar. O'zi xumordan chiqsin, dedilar. Seni o'limdan olib qoldilar. Armonda ketmasin, dedilar. O'g'il bolalik shunchalar bo'ladi-da! O'zingni bosib ol, he itdan tarqagan. - Jamshid shunday deb uning oyog'ini ham bog'ladi-da, chiqib ketdi.

Elchin qo'llarini bo'shatolmay yerda tipirchilab qolaverdi. Zelixon kelmaganida qancha yotardi - Xudo biladi.

Zelixon Elchinning uyiga xavotir bilan keldi. Chunki Elchin va'daga binoan unikiga borishi lozim edi. Zelixon uni kuta-kuta toqati toq bo'ldi. Hamisha xatar jari ustidagi qil ko'prikda yuruvchi odamning yuragi sezgir bo'ladi. Zelixon ham Elchinga bir nima bo'ldi-yov, deb xavotirlangan edi - sezgisi aldamadi.

Tipirchilayverganidan chizimcha qo'l-oyog'ini shilib yuborgan edi. Chizimcha yechilgach, shilingan yerlari lovullay boshladi. Lekin Elchinni hozir bu emas, yuragidagi o't ko'proq qiynardi. U Jamshidning tashrifini qisqagina qilib aytib berdi. (Tepki yeganini, shubhasiz, yashirdi.)

- O'yin boshlanibdi, - dedi Zelixon stol ustida sochilib yotgan suratlardan birini olib.

Elchin xuddi xotini sharmandali holda ko'rsatayotganday uyalib, suratlarni qo'lidan tortib oldi.

- Yaxshilab qaradimgi, suratlarni yasashmaganmi? - dedi Zelixon. - Rostakam suratligiga menda ishonch yo'q. Chunki, xotiningning o'limi - tasodif. Ig'vo maqsadida qilinmagan bu ish. Demak, har maqomda suratga olib o'tirishmaydi. Xotining o'z xohishi bilan qo'shilmagan. Zo'rlashgan. Demak, ko'zlarini bunday yumib, rohatlanib turmaydi...

Elchin dastlab jahl ustida suratlariga e'tibor bermagan edi. Zelixonning gapidan keyin suratlariga tikildi.

- To'g'ri, - dedi u suratlarni taxlab. - Noilaning yelkasida tirtig'i bor edi. Suratda esa yo'q.

- Ha... O'qilon bir yanglishibdi. Ishonishingni juda ham xohlayapti. Shilimshiq deganlarini taniyanmi, o'zing?

- Taniyman. O'yinda u ham bor edi. O'shanga yutqizgan edim.

- Shilimshiq ularga yoqmay qolgan bo'lsa, sening qo'ling bilan yo'qotishmoqchi? Yo'-o'q... Bek g'irrom qilmasa kerak. Faqat seni ishontirishning noto'g'ri yo'lini topibdi. Shunday aytsak, ishonmaydi, deb o'ylashgan. Endi ishonishing kerak.

- Hammasini o'ldiraman, - dedi Elchin, mushtumini qattiq qisib.

- Avval naqdini o'ldirib tur. Xo'sh, nima qilasan?

Nima qilishini Elchin bilmasdi. To'g'ri, o'ldirishning bir necha turlarini xayolida pishitib yurardi. Lekin amalga oshirishga kelganida qo'llari qaltiramasmikin?

2

Taqdir yozug'iga Asadbek to'dasiga aloqador ishlarni yuritish bitilgan ekan, prokuror yordamchisining chetlatishga urinishi bekor

bo'lib qolaverdi. Namozov ishining ustalik bilan yopilishidan g'azablanib yurgan Zohid Sharipovga kutilmagan ish topshirildi. Zohid militsiyaning qidiruv guruhi bilan voqea yuz bergan yerga borib dahshatli manzaraning guvohi bo'ldi: yo'l chetidagi daraxtga erkakligi kesib tashlangan, chap ko'kragiga pichoq sanchib qo'yilgan qip-yalang'och odam osilgan edi. O'n qadamcha narida yondirib yuborilgan yengil mashina temirlari qorayib turardi. Bu qotillik tunda amalga oshirilgan, serqatnov katta yo'ldan mashinalarda o'tganlar bu manzarani, aqalli yonayotgan mashinani, shubhasiz, ko'rishgan, ammo to'xtashga, jilla qursa xabar berishga qo'rqishgan.

Suratchi ishini tugatgach, murdani yerga olib, ustiga choyshab yopib qo'yishdi. Zohid atrofni sinchiklab kuzatdi. "Erkakligi kesib tashlanganiga qaraganda qotillik tasodifan yuz bermagan, - deb o'yladi u. - Orada qasos bo'lganmi? Unda nima uchun yuragiga pichoq sanchib, so'ng daraxtga osib qo'ygan?" Zohid shu paytgacha mayda o'g'rilaru bezorilar bilan shug'ullangan edi. Prokuror yordamchisi va'da etgan jiddiy ishning bu darajada bo'lishini kutmovdi. Zohid bu jinoyatning tagiga yeta oladimi yo bu ish ham ochilmay yotgan qotilliklar safiga qo'shiladimi, hozir bilmaydi. U qotilliklarning yarim tunda emas, shomda sodir bo'lganidan ham bexabar. Murda osilgan daraxt atrofidagi izlarning biri - Elchinniki ekani ham unga noma'lum...

...Shilimshiq deb laqab olgan Jalolni avval daraxtga bo'ynidan bog'ladilar. Qo'l-oyoqlari bo'sh edi, biroq, qimirlashga, o'zini himoya qilishga qurbi yetmasdi. Qimirladi, degunicha ingichka silliq kanop bo'g'ardi. U ajali yetganini sezdi. U Asadbek qahriga uchrab, badarg'a bo'lganida ajablangan edi. Elchin "xotinimni o'zim o'ldirganman", deb qamalib ketdi. Asadbekning sha'niga gard yuqadigan gap bo'lmadi. Elchinning tanobini tortib qo'yishni Asadbekning o'zi buyurgan edi. Tanobni sal qattiqroq tortibdi, shunga shunchami? Ha, endi qaymoqday narsa ekan, to'yib yemasa ham yalab ko'rishi kerakmidi? Xotinni qimorda halol yutib olganidan keyin hushiga kelganini qiladi-da! Jalolshilimshiq Asadbekka sodiq edi. Asadbek ham uni qadrlardi. Xo'jayinni qaysi shayton yo'ldan urdi, Shilimshiq bilmaydi. Bitta otarchining xotini deb badarg'a qilib yuborganiga sira aqli yetmaydi. U Rusiyaning sovuq shaharlarida nasibasini terib yurgan chog'larida ko'p o'yladi, turli taxminlarga bordi. O'zi uchun eng ishonchlisi - "otarchining qaymoqdekkina xotini Bek akamning suyuqli o'ynashi ekan-da, shunga chidolmadilar", degan taxmin edi. Shilimshiq surgun muhlatini bilmas edi. Musofirlikda rizqini qiynalmay terib yurgani uchun ham "Vatan hajrida kuyib yonish", degan hislar unga begona edi. Yangi yil ayshini surib yurganida Bek akasining yo'qlaganini bilib, bir quvondi, bir ko'ngli g'ashlandi. Unga yap-yangi taksining kalitini tutqazib: "Bu "Volga" o'z-o'zingga, aqling bo'lsa bitta moshinani shaxsiy taksoparkka aylantirasan. Noshudlik qilsang, chorig'ingni sudrab yuraverasan", deyishdi. Picha aqcha ham berishdi. U bundan xursand bo'ldi. Biroq, Asadbek bilan ko'rishmagani yuragiga g'ulg'ula soldi. "Gunohim shunchalar ko'p ekanmi, Bek akamning ko'rgilari yo'q", deb ko'p tashvish chekdi.

Bo'yniga silliq kanop tashlanganida ham taqdir yozug'idan bexabar edi. Kavkazlik boyvachcha yigitlarning bu qilg'idan hayron bo'ldi. "Moshinani olinglar, yonimdagi pulim kamlik qilsa, yana topib beraman", deb yalindi. Yigitlar gappa tushunmaganday beparvo turaverishdi. Yana "Yigirma ming beraman", dedi. Ellik mingga ham chiqdi. Latifa aytib kuldirib kelayotgan yigitlar esa tund holda o'tiraverishdi. Havorang "Jiguli" to'xtab, undan tushgan Elchinni tanidi-yu, taqdirga tan berdi!

- Elchin, ayb menda emas! - deb baqirdi jonholatda.

Elchin indamadi. Asta-asta bosib, o'ljasiga yaqinlashdi. U hali o'ljasini bir zumda bo'g'izlab tashlaydigan vahshiy kepatasiga kirmagan edi. U hatto bir oz hayajonlanardi ham. O'ch olishga bunchalik oson erishaman, deb o'ylamagandi. O'ljaga tashlanish uchun vujudidagi hayajon uchqunini vahshiy alangaga aylantirishi lozim edi. Ro'parasidagi odam - Asadbekning qizi emas. Hozir bo'lmasa bir soatdan keyin yoki ertaga amalga oshiriladigan ish ham emas. Cho'ntakdan pichoqni hozir olishi shart, erkakligini ham hozir kesib tashlaydi. So'ng... azobdan o'kirayotgan paytda Noilani quchgan panjalarini shu pichoq bilan chopib, uzadi. Hammayog'i qonga belanib to'lg'anayotganida, joni chiqay deganida yuragiga pichoq sanchadi. Sanchadi-yu, sug'urib olmaydi...

- Elchin, ayb menda emas, Xudo ursin!

- Ayb kimda?

- Baliq boshidan sasiydi. Asadbekning ishi bu.

- Sen-chi?

- Men poyloqchilik qilganman.

- Jingalaksoch-chi?

- Jamshidmi? Uyam kirgan... oxirida.

- Kim o'ldirgan?

- Jamshid.

- Yana kim bor edi?

- Kesakpolvon...

Jalolshilimshiq Elchinning vajohatiga qarab "baribir o'ldiradi", deb o'yladi. "Men o'lamanu ular maza qilib yurishsinmi?.. Ularni ham topib o'ldirsin..." degan niyatda shoshilib-shoshilib gapirardi. O'lim sharpasi yuzu ko'zini silay boshlaganida gunohlarga tavba qilish kerak, deb unga hech kim aytmagan. Jon shirinligini shu paytgacha his etib ko'rmagan, necha odamni xonavayron qilib, nechtasi ko'ksiga pichoq sanchganda qo'li qaltiramagan bu bandav tavba degan tushunchadan ancha yiroq edi. Hozir tasodif ro'y berib, bo'ynidagi silliq kanop yechib yuborilsa, narida turgan kavkazlik yigitlar ko'zdan yo'qolsa, Elchindagi hayajon uchquni vahshiy alangaga aylanmay turib, uni jon taslim qilishi aniq bo'lib qolardi. Tasodif ham, mo'jiza ham yuz bermaydi. Hademay, qo'l cho'ntakdan chiqadi. Nima olib chiqadi - pichoqmi, to'pponchami? Yo o'lasi qilib do'pposlab, so'ng daraxtga osishadimi? Jalolshilimshiq shuni bilmaydi.

- Demak... Birinchi Asadbek kirdimi?

- Ha... u oldin ham kelib yurarkan. Endi senlarga... devdi... Keyin... Jamshid qizg'anib...

Jalolshilimshiqning gapi og'zida qoldi. Tumshug'iga tushgan musht zarbidan boshi daraxtning zarang tanasiga zarb bilan urilib, gangib hushidan ayrilay dedi.

- Bekor aytibsan, itvachcha! - dedi Elchin xirillab. U o'ljasidan bu gaplarni kutmagan edi. O'lishi lozim bo'lgan o'ljasi Noilasining nomini bulg'ab qo'ydi. Shu gap endi o't olayotgan vahshiy alangaga moy sepdi. Elchin hushini tamom yo'qotdi. Jalolshilimshiqning tum-shug'iga yana bir-ikki musht tushirgach, so'ng chotiga tepdi. Jalolshilimshiq dod solib o'kirdi. Qorniga ham tepki yegach, nafasi qaytib xirillab qoldi. Elchin uning kiyimlarini yulqib, yecha boshladi.

Katta ko'chadagi mashinalar shu yerga kelganda bir oz sekinlardi. Odamlar yo'l chetida nimalar sodir bo'layotganini ko'rishardi-yu, to'xtashga yuraklari betlamasdi, yo Xudo "qo'y, to'xtama, bu bandam shu jazolarga loyiq", deb ko'ngillariga solarmidi, harholda yana mashinalarini tezlashtirib ko'zdan yo'qolishardi.

Elchin nima qilayotganini o'zi bilmay qoldi. Pichoqni chiqarib uning erkakligini shart kesib tashladi. Vahshiy alanga tillari uning esini olgan, ko'zini ko'r qilib qo'ygan edi. Sal narida turgan kavkazlik yigitlar ham Elchidan bunday vahshiylikni kutishmagan edi. Elchin shu alanga o'tida qovurilib, panjalarni kesishni unutdi. To'lg'onishga ham quvvati qolmagan Jalolshilimshiqning chap ko'ksiga pichoq sanchdi.

U qasos umidida yurgan kezlari mal'unning ko'ksiga pichoq sanchsam, taskin toparman, deb o'ylardi. Mana pichoq ham sanchildi. O'ljasining kallasi Iso Masihning boshiday yonga egilib, osilib qoldi. Yigitlar yaqinlashib, jonsiz yalang'och tanani daraxt shoxiga osishdi... Elchin qasos lazzatini bilolmay qoldi...

...Prokuratura tergovchisi Zohid Sharipov bu manzaradan bexabar, o'zicha taxminlar qiladi, kalavani yechmoqchi bo'ladi. Holbuki, kalavani yechmoq uchun avval uning uchini topmoq kerak. Zohid uni topa oladimib ʻʻ hozir bilmaydi. Kechga borib oldidagi qora parda asta-sekin ko'tarila boshlaganday bo'ldi. Avval mashina taksoparkdan o'g'irlangani aniqlandi. Korxonada rahbarlarining yap-yangi mashinani o'g'irlatib qo'yib indamay o'tirishlari Zohidni ajablantirdi. Mashina biron haydovchiga birlashtirilgan, belgi raqami ham olinmagan. Haydovchilar yangi mashina kelishini orziqib kutishadi, unga ega chiqish uchun rahbariyatga falon so'm pora berishadi. Nahot bundan bexabar qolishsa? Taksopark Zohid avval ishlagan deparada joylashgan edi. Zohid Hamdam Tolipovni topib, shu masalani yechishni topshirdi.

Murda tirikligida Shilimshiq laqabi bilan yurgan Jalol Komilov ekani aniqlangach, Zohid kalavani uchini topganday bo'ldi. U qotillik tasodifan yuz bermaganiga ishonardi. Jalolshilimshiq bundan yigirma yil muqaddam, o'smirlik chog'ida bir marta qamalgan. "Odobli va mehnatsevarligi bilan boshqalarga o'rnak bo'lgani, gunohidan astoydil iztirobda ekani" inobatga olinib, qamoqdan darvaqt bo'shatilgan. Bu "odobli bola" shundan beri militsiya nazariga tushmagan. Bu "mehnatsevar bola" yigirma yildan beri bir joyda - shahar xo'jaligida ko'cha supuruvchi bo'lib ishlardi. Ota-onasi durustgina yerlarda xizmat qiluvchi yigitning ko'cha supuruvchi - farrosh bo'lib ishlashi ajablanarli edi.

Zohid shu savolga javob topmoq istagida shahar xo'jaligi idorasiga borib, besh lo'li xotinning qabulxonada boshliqni qiyin-qistovga olayotgani ustidan chiqdi.

- Bizne birgotga begonalarne qo'ysangiz, cho'ltoq supurgingez boshingizga qolsen.

- Bo'sh joyga biz aytgan xotunne olasizme yo yo'qme? - dedi ularning biri, boshqalari ham aynan shu gapni chuyillab qaytarishdi. Boshliq ularning fe'lini yaxshi bilgani uchun tinchitishga harakat qilmadi. Lo'li xotinlar javob kutib o'zlari tinchishgach:

- Erta-indin tug'adigan xotinni ishga olmayman. Ketsalaring ketaverlaring, shtatni qisqartiraman. Boshqalarning maoshini oshiraman, qaytaga yaxshi, - dedi.

- I-i-bi... Xo-o... ishtotne qisqortirsangez biz sizne ishtoningizne qisqortamez-a, aka Rasul omon bo'lsalar bizne ko'chaga tashlob qo'ymaylar. Sovetskiy vlast borme o'zingizga. O'sha xotunne ishga olasez. Ha, xotun bo'lgondan so'ng to'g'odi-da. Siz xotun bo'lgoningizda o'zingiz ham tug'ar edingizme?

Xotinlar biri olib, biri qo'yib shang'illayverishdi. Boshliq temirdan ekan, hammasiga chidadi. Oxiri qiziq tomoshaga guvoh bo'lib o'tirgan kotibasiga qarab baqirdi:

- Buyruq yozing: o'n yetti kishidan iborat komissiya Qatortarak, Utyujniy, Magnitagorskiy, Zeleniy ko'chalarini borib tekshirsin. Ko'cha iflos bo'lsa, bularning hammasi haydalsin! Qirq yettinchi statya bilan bo'shatilsin, ha!

Lo'li xotinlar bir-birlariga savol nazari bilan qarashdi. Ular "qirq yettinchi statyaning" nima ekanini bilishmas edi. Boshliq shuni tilga olib, po'pisa qildimi, demak, bir gap bordir, deb cho'chishdi. Avvalgiday chuyillashmasdan qabulxonadan chiqib ketishdi. Boshliq qilgan ishidan mamnun bo'lib kotibasiga jilmayib qo'ydi-da, xonasiga yo'naldi. Shunda eshik oldida turgan Zohidga ko'zi tushib "Menda ishingiz bormi?" deb so'radi. Zohid o'zini tanishtirgach, birdaniga chehrasi muloyimlashdi-da, qo'shqo'llab salomlashdi. Salomlashish manzarasini chetdan kuzatgan kishi Zohidni aziz mehmon, boshliqni esa bu aziz mehmonni orziqib kutgan va nihoyat, umidi ushlagan baxtiyor mezbom deb o'ylashi mumkin edi.

- Ishingiz og'ir ekan, - dedi Zohid ichkari kirgach.

- E, nimasini aytasiz, - dedi boshliq, o'ziga-o'zi achinib. - Qon qilib yuborishadi.

Boshliq Jalol Komilovni eslay olmadi. Qog'ozlar titkilanishi lozim bo'ldi. Hujjatlar qoidaga amal qilingan holda tartibli edi. Ishga qabul qilingach, "mehnatsevar", "kollektivda obro'-e'tiborga ega" bo'lgani uchun doimiy ravishda pul mukofotlari berilib turilgan. Komilovning mehnatdagi yutuqlari ta'riflangan satrlarni o'qib, Zohid "bu yutuqlar uchun yuz so'm kamlik qilar, birato'lasi Sotsialistik Mehnat Qahramoni unvoniga taqdim etaverishmagan ekan-da", deb qo'ydi. Jalol Komilov maoshini ham vaqtida kanda qilmay olib turgan. Agar hujjatga shak keltirilmasa, u kecha, o'limidan so'ng ham kelib maosh olgan. Zohid "balki arvohlarga ham pul zarur bo'lib qolgandir", deb o'ylab, hujjatlarni boshliqqa uzatdi:

- Kollektivda obro'si baland ekan-u, kollektiv bu baobro' odamning o'limidan bexabar qolibdi-da, a?

Boshliq xijolat bo'lganday boshini egdi:

- Kadrlar bilan o'rinbosarim shug'ullanadi. Bexabar qolibman, uzr.

O'rinbosar buyragidagi toshni tushirish uchun Ukrainaga davo istab ketgan ekan. Zohidga ayrim sirlarni shu odam ochib berishi mumkin edi. Chunki Jalolshilimshiqni shu o'rinbosar ishga qabul qilgan, doimiy ravishda rag'batlantirib turgan. Idora xodimlaridan hech kim Jalol Komilovni eslolmaydi. Komilovni hatto brigada boshlig'i ham tanimadi. Bu Zohid uchun ajablanarli hol emas edi. Chayqovchi yoki imorat ustalari mana shunday bir yerga ilinib olishadi. Birov surishtirsa - ishlaydi, "jamiyatning faol a'zosi". Shunday qilinmasa, "tekinxo'r" degan tavqi la'natga qolishadi. Zohidga bir narsa qorong'ib ʻʻ kim bu, Komilov, chayqovchimi, imorat ustasimi... Yo boshqa bir firibgarmi?

3

Zohid Jalolshilimshiqning uyini qiynalmay topdi. Xalqda "dvoryanlar uyasi" deb nom olgan, ikki qavatli g'ishtin uylardan biri Komilovlarga tegishli edi. Otasi olti yil muqaddam bu dunyo tashvishlaridan qutulib ketgan ekan. Onasi - ellik yoshlarga borgan, faqat bu dunyo bilan emas, balki go'zalligi bilan ham xayrlashishga shoshilmayotgan ko'hlikkina ayol edi. Dahlizda kiyim ilgich yonida ikkita pastak kursining biriga Zohid o'tirdi. Ikkinchisini mezbom egallab, "eshitaman", deganday qoshlarini chimirdi.

- Jalol Komilov sizning o'g'lingizmi? - deb so'radi Zohid.

- Ha... shunaqa desa ham bo'ladi, - dedi ayol, chimirilgan holda.

- Tushunmadim, - dedi Zohid, - o'gaymi yo boqib olganmisiz?

- O'zimizni... o'zim tuqqanman. Lekin meni tashlab ketgan. Tirikmi yo o'likmi, bilmayman, - ayol afsuslanganday xo'rsindi. -

Ochig'i, qamoqdadir deb yuruvdim. Surishtirib yurganingizga qaraganda endi qamalsa kerak? U... qaysi statya bilan ayblanayapti?

Zohid uning savoliga javob bermadi. Ayolning gaplaridan g'ashi kelganini yashirmay, savolga tutdi:

- Uni oxirgi marta qachon ko'rgansiz?
- Esimda yo'q. Harholda o'n yildan oshdi. O'zi unga nima bo'ldi, aytasangiz-chi?
- O'n yil davomida "o'g'lim qaerda ekan", deb qidirib ko'rmadingizmi?
- Qaerdan qidiraman?

Ayol: "O'g'lim sha'nimga dog' tushirdi, katta mansablarni egallab o'tirgan odamning bolasi o'g'ri, sayoq bo'lishi mumkinmi? U emas, men undan tonganman. Yo'qolib ketganidan hatto mamnun edim", desa haqiqatni aytgan bo'lardi.

Jalolshilimshiq qamalganida ayolning ko'ziga dunyo qorong'i ko'rinib ketdi. O'sha damlarda el og'asi Ayolning husnini e'tibordan chetda qoldirmay, "feodalizm sarqitlariga ayovsiz kurash ochib, ayollarni rahbar vazifalarga dadil ko'tarish" masalasini hal qilayotgan edi. Bu masalaning yechimi ijobiy hal bo'ldi, o'g'li ham qamoqdan qaytarildi, ammo to'g'ri yo'lga qaytmadi. Qaytishi mumkin emas ham edi. Harom ishlar bandalardan pinhon tutilishi mumkin, ammo shayton yetaklab borayotgan bandaning har bir odimi o'lchog'li, har bir nojo'ya qadami uchun jabr tortishi aniq.

Ikkinchi bolasini oldirib tashlagan, qornini mahkam bog'lab yurib qad-qomatini saqlab qolgan Ayol onalik baxtini asrab qololmadi. O'g'li ketar mahalida "Men sizlardan nafratlanaman, sizlar nopok odamsizlar!" demadi. Jalolshilimshiq bunday yuksak tuyg'ulardan yiroq edi. "Men qanday xohlasam, shunday yashayman, ishingiz bo'lmasin", dediyo g'oyib bo'ldi. Er-xotin orasida mashmasha qo'zg'olganida Ayol eriga shunday derdi. Buni qo'shni xonada yolg'iz o'tirgan Jalol eshitardi. Uydan chiqib ketayotganida Jalol buni piching tarzida aytardi. Ayol "o'zimning gapim bilan o'zimga tarsaki urdi", deb ham qayg'urmadi. "Mayli, o'zicha bir yashab ko'rsin. Burnini tortib, chorig'ini sudrab qaytib keladi", deb ishondi. Kutgani bo'lmadi. "Davlat ahamiyatiga molik ishlar"ga sho'ng'ib ketib, o'g'lini ko'pam eslamadi. Hatto uyini o'g'ri urib ketganidan keyin ham yodga olmadi. O'g'riboshi o'g'li ekani ham xayoliga kelmadi. Milisa chaqirtirmadi, iskovich it uyini hidlamadi. U "shuncha boyligni qaerdan to'plagan edingiz" degan savoldan cho'chidi.

Yillarning beshafqat panjarli sochlarini oqqa bo'yab, ko'zlari atrofiga ajin torta boshladi. "Feodalizm sarqitlariga qarshi kurashayotgan" el og'asi "yangi rahbar kadrlar" bilan band edi.

Ayol erini dafn etgach, yolg'izlik degan dardning nima ekanini totib ko'rdi. Kechalari qo'rqadigan bo'ldi. Bu azoblardan qochish uchun xizmat safariga ko'p chiqqa boshladi. Bu harakat "ishga sidqidildan berilish", deb baholandi

Bu gap ayolning onalik tuyg'usini qitiqlab uyg'otdi. Biroq kul ostidagi cho'g' alanga olmadi. Chunki ayol yuksak madaniyat sohibasi edi. Bu gapdan dahshatga tushmadi, uvvos tortib yig'lab yubormadi. Indamay burildi-da, katta xona tomon yurdi. Qiya ochilib qolgan eshikdan cho'g'dek qizil gilamning, oltin rangli mato qoplangan divanning bir cheti ko'rindi. Ichkarida gugurt chaqildi - Ayol sigaret tutatdi. Yuksak madaniyatli ayol Zohidda nafrat uyg'otdi. U chiqib ketaversa ham bo'lardi, ammo ko'ngilga bir shumlik oralab, ayolning chiqishini kutdi. Ayol hayallamadi, qo'lida tutayotgan sigareti bilan chiqdi:

- Kim o'ldiribdi, ushladinglarmi? - dedi titroq ovozd. U dardga berilgan holda ham hokimalik minorasidan pastga tushmagan edi. Zohid savolga javob bermay, cho'ntagidan surat chiqarib Ayolga berdi. Ayol daraxtga osib qo'yilgan yalang'och murdani tanidi. Shu nafasda yuksak madaniyat chekindi, hokimalik minorasidan tushib, oddiy ayolga aylandi - ko'z oldi qorong'ilashdi. Zohid behush ayolni ko'tarib, hashamatli xonaga kirdi. Uni divanga yotqizib, oshxonadan suv olib chiqib yuziga sepd. Ayol seskanib, ko'zini ochdi. Zohidga uzoq tikildi-da:

- Berahm ekansan, - dedi pichirlab. Keyin buyurdi. - 33-19-23 ga telefon qil, tez yordam yetib kelsin.

Zohid "bu madaniyat sohibasi yana o'lib qolmasin", deb aytganini bajo qildi. "Tez yordam" Zohidni hayratga solib, tezlik bilan yetib keldi. Oq xalatl to'rt ayol birdaniga kirib kelib, gap-so'zsiz tez ishga kirishib ketishdi. Zohid ularning harakatlarini kuzatib, bu uyga tez-tez kelib turishlarini angladi. Birpasning o'zida yurak urishi tasmaga tushirildi. Emland... "Shunaqa imtiyozlar borligi uchun ham odamlar mansab talashishadi-da", deb o'yladi Zohid.

- Bir oz charchabsiz, o'tib ketadi, - dedi do'xtir xotin.

- O'tib ketishi qiyin. Bu safar yomon keldi. Hushimdan ketib qoldim. Stasionarga yotmasam bo'lmaydi.

Do'xtir mansabdorlarning shifoxonasiga telefon qilib bo'sh joy borligini bilgach, "o'zingiz yura olasizmi?" deb so'radi. Ayolning "oyoqlaridan jon chiqib ketganini" eshitib, uzun zambilni keltirtirdi. Zambilning bir uchidan Zohid ko'tardi. "Og'ir kasal" eshiklarni qulflatishni unutmadi.

Zohid "tez yordam" mashinasi ortidan qarab qolaverdi: "Tug'moq boru ko'mmoq yo'q ekan-da..."

XII bob

1

- Yanglishmayapsanmi?

- Yo'q, rost, adasi...

Manzuraning gapi Asadbek yuragiga xanjar bo'lib sanchildi. Qizi ham unga botinib qarolmayotgan edi. U yerdan ko'zini uzmay siniq ovoza salom berganida Asadbek dodlab yuboray derdi. Bu mo'minlik o'rniga qizi sochlarini yulib, "Dod, musulmonlar, men otam tufayli sharmanda bo'ldim!" deb faryod urganida Asadbek bunchalar ezilmasdi.

Piyola sinsa chegalab ishlatish mumkin, ammo siniqning izi yo'qolmaydi. Bu piyolada izzatli mehmonga choy uzatilmaydi. Nomus ham shunday. Inson yashayveradi, biroq, sharmandalik izi bir umrga saqlanib qoladi. Bu yorug' olamda rizqi uzilgunga qadar nomussizlikning og'ir yukini ortmoqlab yuraveradi. Asadbek buni bilgani uchun ham to'lg'oq azoblarini boshidan kechirardi. Odamlar "faqatgina o'limning chorasi yo'q" deyishardi. O'yab qarasa, nomusga tushgan darzni ketkazishning ham iloji yo'q ekan. Hayot... nomus... o'lim... Nomus bilan yashamoq yoki nomussizlik botqog'ini kechib o'tib o'lim jariga qulamoq... Qizlar o'zlarini yoqishadi, osishadi...

Shu fikr Asadbekning xayolini yoritib o'tishi bilan yuragi xapriqib, nafasi bo'g'ziga qadalib qolganday tuyulaveradi. Xotini gapiga amal qilib uch marta "astag'firulloh" deb qo'yadi. Shunday paytda Xudo borligi esiga tushib, Yaratgandan madad so'raydi. "Umr bo'yi azob chekkanim yetmasmide" deydi. "Odam bo'lib nima ro'shnolik ko'rdim", deydi. "Nimaiki azobing bo'lsa, barchasini totib ko'rdim-ku, endi tinchligimni ber, agar bergan boylıklaring evaziga tinchligimni olgan bo'lsang, boylıklaringni qaytarib ol, meni gado qil, ammo bolalarimning baxtini ber, men ham odam bo'lib bir rohat ko'ray, bir kecha tinchgina uxlay, bir kun bir piyolagina choyni bolalarim davrasida tinchgina ichay..." deydi.

Asadbek ko'nglidan nolalar uchaveradi. U bilmaydiki Xudo nolayu fig'onlarga qarab emas, bandasining yurgan yo'lga qarab ajr beradi.

Manzura erining xayolga botganini ko'rib, indamay turaverdi. Nihoyat, Asadbek nigohini bir nuqtadan uzib, xotiniga qaradi:

- Uzatvoramizmi?

- Kimga? - dedi Manzura.

- Bilmayman...

Chindan ham aniq bilmaydi...

- Qizingiz... bir gap aytdi.

- Nima deydi?

- O'sha odamning panjalari sal qiyshiqroq ekanmi...

Bu gapni eshitib Asadbekning ko'zlari chaqnaq ketdi.

- O'ng panjasimi?

- Ha, shunaqa dedi...

- He, onalaringni...- Asadbek so'kib yuborganini o'zi ham bilmay qoldi. - Endi aytadimi shu gapni?!

Demak, Elchin! Boshqa dalil-isbotning keragi yo'q.

Asadbek - yaralangan yo'lbars holidagi odam - kim o'q uzganini endi aniq bildi. Endi u mal'unni bir hamla bilan yo'q qilib tashlashi mumkin. Shilimshiq tortgan azoblarni Elchinning o'zi ham tortib ko'rishi hech gap emas. Buni hoziroq bir necha daqiqadan so'ng amalga oshirsa ham bo'ladi.

U hovliga chiqdi. Orqasidan ergashgan xotiniga e'tibor bermay darvoza tomon yurdi. Odatdagidek ro'parasida Jamshid paydo bo'ldi.

- Otarchini topib kel. Yerning tagidan bo'lsa ham top, - dedi-da, ko'chaga chiqib mashinaga o'tirdi.

2

O'tirsa ham, tursa ham Elchinning ko'z oldiga o'ljasi kelaverib, uyqusi qochdi. Ko'zlari kirtayib, og'ir xastalikka uchragan odam kepatasiga tushdi. Qasos yuragiga lazzat emas, azob berajagini u o'ylab ham ko'rmagan edi. Baxtiga Zelixon bor ekan, yolg'izlatmadi. Yo'qsa, jinni bo'lib qolishi hech gapmas. Ikki marta Anvar keldi. Tog'asining chordog'idan nimanidir topganini aytdi. Elchin bu gaplarni eshitadigan ahvolda emas edi - parvo qilmadi. O'zi Anvarni bir yo'qlab bormadi.

Zelixon tongda bir yumush bilan chiqib ketayotganida Elchin deraza yonida xayolga cho'mib turgan edi. Ikki soatdan keyin qaytib kelib qarasa, yana shu ahvolda turibdi.

- E, oshna, juda oshirvording, - dedi u, Elchinning yelkasiga yengil musht tushirib. - Ko'zingni och, erkak! Tvarlarga o'xshab qolma.

Elchin xazin jilmayib, sherigiga qaradi.

- Bu dunyoda hamma tvar, - dedi.

- Menga qara, senga faylasuflik hecham yarashmaydi. Sen buyuk odamsan, lekin faylasuf emassan, - Zelixon shunday dedi-da, uning belidan quchib, mahkam siqdi. - Sen mishiqli bolasan. Bilib qo'y, men mishiqlilarni yomon ko'raman. Erkakmisan, chotingda bezing bormi, erkakka o'xshab yur.

- Zeli og'a, siz meni tushuna olmaysiz, - dedi Elchin, uning quchog'idan bo'shagach. - Men unga ezilayotganim yo'q. Boshqa gap bor.

- Qanaqa gap?

- Sizga aytolmayman.

- Akangdan ham sir yashirasanmi?

- Zeli og'a, bu o'zim bilan yerga kiradigan sir, xafa bo'lmang.

- Anavi tvar bir nima degan bo'lsa, sen ishongandirsan. Bunday qilma. O'lim oldidan odam har nima deb valdirayveradi. Zelixon senga do'st emas, dushman, desa ham ishonarmiding?

- Bu gapni chaynamaylik.

- O'zing bilasan. Lekin sen ko'zingni och. Biz Asadbek tashlagan qarmoqqa ilindik. O'sha tvarni aynan sen o'ldirishingni istagan edi. Istagi amalga oshdi. Xo'sh, endi nima qiladi? Sen nima qilasan? Tinchiyasanmi?

- Go'rda tinchiyman men.

- Buni Asadbek biladimi? Biladi. U o'qilon. O'yin endi boshlanadi. Sen piyodalarni sursang, u farzinni ishga soladi. Ikki biqinida fil, ikki yonida to'ra. Sen-chi? Sen faqat asp yurish qilishing kerak. Har bir otning sakkizta yo'li bo'ladi. Buni o'ylayapsanmi?

Asadbekning ishi pishiq, vaqtdan yutadi. Senga tseytnot xavf solib turibdi.

- Qo'rqmayman, menda ham farzin bor, buni hisobdan chiqarmang.

Zelixon Elchinning maqsadini fahmlab, miyig'ida kulib qo'ydi.

- Usta o'yinchi boshidayoq farzinlarini qurbon berib, almashtirib tashlaydi.

- Men almashtirmayman. Mot bo'lsam ham farzinni qurbonlikka tashlamayman.

- Qara, birov kelyapti.

Hovlida Jamshid ko'rindi, u begonasiramay, atrofga alanglamay xuddi o'z hovlisiga kirib kelganday to'g'ri uy tomon yurdi.

- Asadbekning ishonchli odami. Meni bog'lab ketgan shu edi.

- O'zingni bos, sir boy berma. - Zelixon shunday deb tezgina divanga borib o'tirdi-da, cho'ntagidan qarta chiqarib, stol ustiga yoydi. Jamshid kirib salom bergach, Zelixonga xavotir ko'zi bilan qarab qo'ydi.

- O, bratan, salom, - dedi Zelixon o'rnidan turib. U bir tutam qartani chap qo'lida yelpig'ich qilib ushlaganicha Jamshidga yaqinlashib, o'ng qo'lini uzatdi. - Qani, ostonada turmang, kirovring.

Elchin uning salomiga alik ham olmadi. Qo'l ham uzatmadi. U yolg'iz bo'lganida Jamshid: "Yuring, Bek akam yo'qlayaptilar", deb boshlab ketaverardi. Begona odamning o'tirishi, Elchinning sovuq qarashi uni bir oz sergaklantirdi.

- Qani, kirsangiz-chi? - dedi Zelixon.

- Uy egasi taklif qilmasalar...

- E, uy egasini qo'yavering. Bugun chap yoni bilan turgan. Yutqizib qo'yib, alam qilyapti. Qani, bir qo'l tashlaymizmi?

- Mayli, - Jamshid Elchinga qarab olib, ichkari kirdi.

- Yigirma birmi yo fantomasmi? - deb so'radi Zelixon.

- Menga baribir, - dedi Jamshid.

- Demak, ustasiga farqi yo'q ekan, - Zelixon shunday deb cho'ntagidan taxi buzilmagan qarta olib Jamshidga uzatdi. - Buzib, chiylang.

Jamshid qartani chaqqonlik bilan aralash-tirdi. Uning qo'li ishda bo'lsa ham, xayoli Elchinda, undan ko'z qirini uzmas edi.

- Ko'n ellikdan, - dedi Jamshid, o'rtaqa ellik so'mlik tashlab.

- Yaxshi, - dedi Zelixon qo'llarini bir-biriga ishqab, so'ng cho'ntagidan to'rtta yigirma beshtalik chiqarib, elliklikning ustiga qo'ydi, - Elligi qorong'usi. Yurish yuzdan bo'ldi.

Jamshid yana ikkita elliklikni tashladi.

- O'zingizga qaytdi, yurish ikki yuzdan.

- O', bu erkakning o'yini bo'ldi. Shu paytgacha qaerda edingiz, erkak?!

Jamshid uchtadan qarta uzatdi. Zelixon qartalarga bir qarab olib o'rtaqa uchta yuztalik qo'ydi. Jamshid javob qaytardi. Yurish ming so'mga yetganida Jamshid qartasini tashladi.

- Yutdingiz, akaxon. Endi menga ruxsat. Siz bilan rosa chaqchaqlashadigan xonasi ekan-u, ammo vaqt ziqroq. Akaxonimda ish bor edi. Bir joyga o'tib kelishimiz kerak.

- Hozirmi? Ie, bu yog'i necha puldan tushdi? Bir nozik odamni kutib turuvdigu? Juda zarur bo'lsa... Elchin, bratan, men shu yerda kutib turayinmi?

- Shunaqa qiling, ukaxonning sazasi o'lmasin.

Jamshid, xuddi yangi yil kechasidagi kabi, indamay ketdi. Elchin ham uni gapga tutmadi. Mashinaning orqa o'rindig'ida o'tirgan Elchin jingalaksoch bu yigitdan ko'z uzmasdi. Jamshid orqa tomonidagi o'tkir nigoh ta'qibini sezib, dam-badam ko'zgu orqali unga qarab olardi. "Urib, bog'lab ketganimning alami bor", deb o'ylardi u. Jamshid Shilimshiqning gaplarini qaydan bilsin. Hozir nigohini qadab o'tirgan odamning qahrli hukm chiqarayotgani ham unga ma'lum emas. Zelixon "o'lim oldida valdirayveradi", degani bilan, Shilimshiqning gaplari Elchinga haqiqatday tuyulaveradi. "Bu yigit ham xotinim bilan bo'lgan", deb ishonish, Noilaning xotirasiga balchiq chaplash bilan teng. Ayni paytda, o'zining gunohini ham bir karra oshiradi. Elchin har qancha gunoh yukini ko'tarishga rozi. Suygan yorining xotirasini bulg'anishini istamaydi. Lekin u bechora nima qilsin? Haqmi yo nohaqmi - gap aytiladi. Birov orqali emas, o'z qulog'i bilan eshitdi. "O'lim oldidan valdirayveradi, emish... Balki so'nggi nafasida Xudo insof berib rost so'zlab ketar?.. Uyimga kelganini bu hayvonning o'zi ham aytdi-ku? Eng muhimi - kelgan! Ichkariga kirganmi, kirmaganmi - bu bilan ishim yo'q!" Hukm qat'iy edi. Endi ijro etishgina qoldi.

Shu gapdan so'ng uchovlari ham jim qolishdi. Ularning holiga chetdan qaragan kishi bu motamsaro odamlar birovning ruhini eslab, ezilib o'tiribdi, deyishi mumkin edi. A'yonlar xo'jayinlarining fe'lini yaxshi bilishadi. Hozir Asadbekning jahli chiqib, aqli ketgan payt - unga gap aytib ma'qul qilish qiyin. Asadbek esa baqirishga baqirib qo'yib endi afsuslanadi. Chunki maqsadini aytgani hamono a'yonlarining ajablanishlarini oldindan bilgan edi. Og'ir-bosiq o'tirib maslahatlashaman, deb niyat qilgandi, niyatini o'zi buzdi.

- Haydar, boshqa iloj yo'q, - dedi Asadbek, endi hazin ovozd.

Kesakpolvon o'ttiz yillik qadrdoniga achinib ketdi. Ular faqat rohat jomini sipqormay, alam-tashvishlar zahrini ham tatib ko'rganlar, noumidlik ko'chalarida sanqigan davrlari ham bo'lgan, ammo u Asadbekni sira bu ezgin holda ko'rmagan.

- Shu qarorga kelgan bo'lsang, o'ylab ko'rgandirsan. Biz nima derdik. Bizga qizing baxtli bo'lsa, o'zing tinch bo'lsang bas. Ammo aytib qo'yay, agar...

- Agar-pagari yo'q.

- To'xta, gapimni kesma. Agar u otarchi qizingning baxtini qora qilsa, menga indamaysan, yo'limni to'smaysan, gapingga kirmasam, xafa bo'lmasan.

- Haydar akam to'g'ri gapni aytyaptilar, - dedi Chuvrindi.

- Meni odamlarning fikri qiziqtiryapti. Mahmud, odamlar nima deydi?

- Odamlarmi? - Chuvrindi hozir shuni o'ylab o'tirgan edi, shu sababli javobni kechiktirmadi. - Ming og'izdan ming bir gap chiqadi. Shu paytgacha nima gaplar chiqmadi, bilasiz-ku?

- Shu paytgacha chiqqan gaplar faqat mening o'zimga tegishli edi.

- Endi chiqadigan gaplarni himmatingizga burib yuboramiz. Azob chekib kelgan san'atchiga himmat ko'rsatib, kuyovlik sarposini yopdi, deymiz. Odamlarni shu fikrga ko'ndirish qiyin ish emas.

Mahmud - Chuvrindining bosiq holda ishonch bilan gapirishi Asadbekka dalda bo'ldi. Asadbek bu ayo'nga ishonadi. U shunday dedimi, bas, demak, shunday bo'ladi!

- Deputating mulla mingan eshakday bo'lib o'tiribdi. Gaplashasanmi? - dedi Kesakpolvon, asosiy masala hal etilgach.

- Ko'zimga ko'rinmasin, kim chaqirdi uni, senmi, Mahmud?

- O'zi kelibdi, zarur ishi bormish. Gapini eshitib ko'ring.

- Chaqir, tezroq gumdon qil. Hozir otarchi kelishi kerak.

Chuvrindi eshikni ochib, Orzubekni imlab chaqirdi. Deputat odatiga xilof ish qilmadi, ostona hatlab g'udrandi.

- Nima deysan? - dedi Asadbek unga o'qrayib.

- Shu... roziligimni aytmoqchi edim.

Asadbek uning roziligini anglagan bo'lsa ham, atayin gapni aylantirdi:

- Nimaga rozisan?

Orzubek "meni kalaka qilyaptimi yo esidan chiqqanmi?" deb kalovlandi.

- Buncha dovdiraysan, gapir gapingni, - dedi Asadbek.

- Qizimni so'ragan edingiz... bir aziyat chekkan odamga... shunga maslahatlashdik... Rozimiz.

- Haydar, shunaqa gap bo'luvdimi? E, ha... juhud xotining xo'p, dedimi?

- Bek aka, bir iltimosim ham bor edi.

- Iltimosmi, shartmi?

- Iltimos... Shu... Yoqubjonov boshqa ishga o'tibdi. Shuni gaplashib bersangiz... Mening ko'zim uchib turgani yo'q-ku, o'zingiz bilasiz, mansab talashadigan odammasman, ammo... ko'pning manfaati uchun kerakmikin?..

Asadbek bu gapni eshitib, unga qattiq tikildi. "Esi joyidami buning, - dedi u o'zicha. - Meni Xudo deb o'ylaydimi?"

Yoqubjonovning o'rniga men odam qo'yarkanmanmi? Katta olimlar boshqarib kelgan ish bo'lsa... Bu yetim toyloq ilm ko'chasining yonidan o'tganmi o'zi? Deputatligi kamlik qilibdimi? Poshsholikka da'vogarligi chin bo'lib qolyapti-ku? Yoqubjonovning o'rnini

egallasa, Oqsaroyga bir qadamgina yo'l qoladi. Anoyi emas bu toyloq. Qo'limdan kelsa ham qo'ymas edim buni..."

- Bu iltimos emas, shart. Qizingni amal kursisiga almashtirmoqchimisani?!

- Unday emas, Bek aka...

- Ovozingni o'chir, haromi! Meni go'l deb o'ylayapsanmi?! Hech bo'lmasa ko'ngil uchun "kuyov bo'lmish kim o'zi?" deb so'rab qo'y. Sen javobingni qachon aytishing kerak edi? O'n kun o'tdimi, Haydar?

- Safarga ketib qoldim, uzr.

- Ikkinchi qadam bosma bu yerga. Senga aytilgan odam allaqachon uylanib bo'ldi. Jo'na!

Orzubek tepki yegan it holiga tushib, orqasiga o'girildi.

- Bunchalik xor qilmang-da aka, - dedi Chuvrindi, deputat chiqib ketgach, - bizga asqotib qolishi mumkin.

- Poshsho bo'lgandayam sariq chaqaga olmayman buni. Bo'tqa!

Eshik qiya ochilib, Bo'tqaning basharasi ko'rindi.

- Hozir chiqqan so'takning qizi bor.

- Bek aka, unday qilmang, - dedi Chuvrindi.

- Sen aralashma. Qizini bozorga solishning qanaqa bo'lishini bir bilib qo'ysin! Bo'tqa, tushundingmi, aytganimni qil. Otarchi kelmadimi?

- Bo'ydoq olib keldi, kutib o'tiribdi.

- Chaqir, kirsin.

Elchin kirib salom berdi. A'yonlar unga tanish edi. Qamalmasidan ilgari bularga xizmat qilgan, Kesakpolvon kimu Chuvrindi kim - yaxshi bilardi.

Asadbek o'rnidan turib, bir qadam bosib qo'lini uzatdi. Bu marhamat uncha-buncha odamga ko'rsatilmas edi. Bu marhamatga erishganlar muborak qo'l havoda uzoq vaqt muallaq qolmasligi uchun chaqqon kelib, tavof qilar darajada so'rashar edilar.

Elchinga bu ma'lum bo'lsa-da, shoshilmadi. Bitta-bitta bosib kelib, boshqalar kabi qo'shqo'llab emas, yosh bolalarga o'xshab bir qo'llab so'rashdi. Uning bu beadablighi a'yonlar e'tiboridan chetda qolmadi. Ular savol nazari bilan Asadbekka qarab olishdi.

Asadbek yuzida o'zgarish sezilmagach, ular ham qadrdonlardek so'rashishdi. Har- holda "Kuyovni payg'ambarlar siylabdi", degan naql bor.

- Hofiz, olamda bormisiz, yo'qlamasak yuz so'mlik pulday ko'rinmasdan yuraverar ekansiz-da, a?

- Sizning ishingiz ko'p, aka, biz esa bekorchi odammiz. Boshingizni og'ritmay, deymen-da, - dedi Elchin.

- Sizday mehribon ukaxonlardan yana ikkitagina bo'lsa jannatda yurganday rohat qilib yasharkanmiz, - dedi Asadbek, - Haydar, hofizning ashulalari esingdami? Eshitib naq erib ketardik-a? "Qaro ko'zim"ni qiyvoradi-ya! "Qaro ko'zim, kel endi, mardumlig'ni fan qilg'il"midi? Bu "kel, endi sen ham odam bo'lgin", degani ekan-da, a?

- Ha, shunaqaroq, - dedi Elchin, Asadbekning pichinglarini o'zicha talqin qilib.

- Nimaga yo'qlaganimizni bilarsiz-a, hofiz?

- Hayronman.

- Hayron bo'lmang. Shilimshiqni o'ldirishingizni bilardim-u, ammo bunaqa vahshiylik qilasiz, deb o'ylamovdim. Sizdek nozikta'b odam...

- Tushunmadim, Shilimshig'ingiz kim?

- O'zingni ovsarlikka solma. Kambag'alni siylasang, chorig'i bilan to'rga chiqarkan. Sen xumoringni bosarsan, deb men uni asradim. Oshni men pishirdim. Suzdim, hatto oshatdim. Siz, og'aynichalish, faqat chaynab yutdingiz. Endi nafsingiz orom olgandir, a?

Elchin istehzo bilan kulib qo'ydi.

- Qorni och odam bir osham oshga qanoat qilarmikin?

- Jon shirin bo'lsa - qanoat qiladi. - Asadbek shunday deb a'yonlariga qarab oldi. Ular bosh irg'ab, tasdiq ishorasini qilishdi.

- Jon shirin... - dedi Elchin istehzoli jilmayish bilan.

Jondan to'ygan boltadan qaytmas ekan. Aslida Elchin uchun jonning shirinligi qolmagan. Kim bilan olishayotganini, oqibati nima bo'lishini biladi. O'ligi qaysi bir ovloqda yoki qaysi bir suv ostida chiryidimi yo kafanlanib ko'milish nasib etadimi - shugina qorong'i unga. Asadbek uni go'l baliq fahmlab, o'limtik chuvalchangli qarmoqni tashladi. Qarmoqqa ilintirdim, deb o'ylayapti.

Asadbek ishning ko'zini biladi. Lekin Zelixon bekorga akademik deyilmaydi - bunisi ham bor. Shilimshiq masalasida Asadbekning hisobi xomroq, Zelixonniki aniqroq bo'ldi. Asadbek Elchinning o'tkir zehnlil maslahatchisi, mard homiysi borligini hisobga olmagan edi. Zelixon bilan Elchin esa barchasini hisob-kitob qilib qo'yishgan. Asadbekning odamlari Shilimshiqni kuzatajagini bilgani uchun ham Zelixon o'zini panaga oldi. Shilimshiqning ahvoli milisadan avval Asadbekka ma'lum bo'lajagini ham taxmin qilib, yanglishishmadi. Endi nima qilmoqchi, nima demoqchi - shunisi qorong'iroq. Elchin Asadbek bilan piching toshlari otib o'ynashish xatarli ekanini bilib, yon bosganday bo'ldi. "Jon shirin", deb tan olishi shundan.

- Sen "bir o'zimman", deb qasam ichuvding, - dedi Asadbek.

- Ha, bir o'zimman, - dedi Elchin xotirjam.

- Borib katta xolangning erini laqillatasan. Armanimi, kim u yigitlar?

- Ha, ularmi?..- Elchin uzoq tanishlarini eslab qolganday jilmaydi. - O'zim ham aniq bilmayman. Pulga yollovdim. Pulni ola solib jo'navorishgan. Qayoqdaligi noma'lum.

- Men senga ularni topib ber, deyayotganim yo'q. Sen odamim yo'q, deb qasam ichding. Men senga begona millatdan odam aralastirma, dedim. Sen hajiqizning ishini qilding. Sen mard bo'lsang, meni o'z qo'ling bilan o'ldir. Qayoqdagi haromilarni boshlab kelma. Qimorda g'irromni yomon ko'rishimni bilasan-a? Hayot ham bir qimor. Eplasang - o'yna. Eplamasang - chetga chiq. Sen eplay olmas ekansan. Qimorning o'z qonun-qoidasi, nozikliklari bor, a? Sen qo'lingda tuz bo'lsa bosar-tusaringni bilmay qolarding. Bu o'yinda ham shu holga tushding. Qo'y, uka, sen endi bu o'yinlardan uzoqroq yuraver.

Asadbekning birdan muloyimlashishi Elchinni ajablantirdi.

- Sen bu o'yinda ikkita xatoga yo'l qo'yding. Birinchisi - akademikni "tuz" deb bilding.

- Qaysi akademik? - Elchin o'zini go'llikka solmoqchi bo'ldi.

- Hofiz, Zelixon Xangreev kimligini bilmasam yurgan ekanman-da "o'qilonman", de-eb kerilib. Haddingdan oshma, bola. Har ishning o'z hadisi bo'ladi. Akademik - o'g'ri. O'g'rilikda unga teng keladiganini topish qiyin. U ahmoq, nimaga bunaqa ishlarga aralashib yuribdi, hayronman. Oshnang qaerni mo'l qadam bosishini men bilaman. O'sha yerni istasam, supurib tozalab qo'yaman,

istasam, cho'g' tashlab oyog'ini kuydiraman. Aytib qo'y unga, men bilan hazillashmasin. Chiqqan joyiga qaytib kirg'izvoraman xuddi...

- Zeli og'a menga u yoqda ko'p yordam berdi, - dedi Elchin, - biz aka-ukaday bo'lib qolganmiz. Uning bu ishlarga aloqasi yo'q. Aloqasi bo'lganida ham shart buzilmas edi. U shu yerlarda o'sib-ulg'aygan, musulmon farzandi.

- Buning menga ahamiyati yo'q. Endi ikkinchi xatoingni aytaymi? Sen hech bir ishni pinhona qilolmaysan. Qiyshiq barmoqlaring qorong'ida ham pand beradi.

Bu gapdan keyin Elchinning badaniga muz yugurdi. "Demak, qizi masalasida tamom qo'lga tushibman..."

- Senga uylan, devdim, a? Ha, uylan, ota o'rnida ota bo'lib to'yingni o'tkazib beray.

4

Asadbek shu gapi bilan suhbatga yakun yasadi...

Elchinni tashqarida Jamshid kutib turar edi.

"Ota o'rnida ota bo'lib to'yingni o'tkazib beray... Seni kuyov qilaman, deganimi bu? - deb o'yladi Elchin. - Qiziga kim teginganini endi aniq bilibdi. Shunga qaramay, yumshoq gapirdi. Men u uchun kimman? Istasa, qiymalab tashlab xumordan chiqishi mumkin-ku? Nima uchun gunohimni kechdi? Qizidan o'n to'rt yosh katta bo'lsam... Bu yoqda qamoq..."

Elchin savollarga javob topishga qodir emasdi. U qiz voqeasidan so'ng "menga bermay kimga berardi", deb o'ylagan, keyinroq esa bu fikri xom ekaniga amin bo'lib edi. Aslida maqsad - o'ch olish. Asadbekday odamga nomus azobi nima ekanini bildirib qo'yish edi. "Kuyov bo'lsam-chi?" degan o'tkinchi o'yg'a farishtalar omin deb yuborishini kim bilib o'tiribdi? Elchin Asadbekni qahri qattiq, kunda bir chelak inson qoni ichadigan odam sifatida bilmasa ham, harholda unga-da inson yuragini bergan, u ham bandasining tuyg'ularidan bebahra emas, degan tushunchalardan viroq edi. Qizi taqdirini o'ylab, necha tunni bedor o'tkazgani ham u uchun noma'lum. To o'lguniga qadar bu sir unga oshkor bo'lmaydi.

Asadbekning qarori Zelixonni ham gangitib qo'ydi. Osmonga ustun bo'lay, deb turgan odamning farzandini nomusli qiz sifatida o'z tengiga uzatishga qurbi yetmas ekanmi? Nima uchun shunday qilmadi? Nomussizlikdan qo'rqdimi? Qanchadan-qancha buzilgan qizlar nikoh kechasining nomus imtihonidan a'lo darajada o'tayotganlarida Asadbekning qizi qoqilar ekanmi? Shunday do'xtirlar borki, kerak bo'lsa o'nta tuqqan ayolni ham onasi o'pmagan qizga aylantirib qo'yadi. Shunday zamonda, shunday qudrat sohibi bo'lmish Asadbekning qadam bosishi ularni hayrat to'rlariga o'rab tashladi.

- Asadbek senga shans beryapti, - dedi Zelixon, o'ylarini bir yerga jamlashga harakat qilib. - Undan foydalanmasang, oyoq ostida o'ralashib yurgan ahmoqlardan farqing qolmaydi. Agar uylanmasang...

- O'ldiradimi?

- Balki o'ldirtirar. Senigina o'ldirsa mayli edi, bu yoqda men ham borman. Lekin men bunaqa o'lishni xohlamayman, bilib qo'y. Sen Asadbekning kaftida turibsan. Istasa, senga bir burda non beradi, istasa, go'shtingni itlarga tashlaydi. Sening go'shtingni yegan it harom o'lsa kerak, shuning uchun itlarga rahm qilginu bergan bir burda nonini olib yeb, unga rahmat ayt.

Zelixon vaziyatni yumshatish uchun gapni hazilga burdi. Elchin uning maqsadini anglab, o'zini majbur qilib jilmaydi.

- Rahmat aytaman, agar chindan ham qizini menga bersa, mushkulimni ancha oson qilgan bo'ladi.

- Yana qanaqangi mushkuling bor? Sen qasos olding. Erkaklik burchingni bajarding. Armoning ham, mushkuling ham yo'q endi.

Gumonlarni yig'ishtirib tashla, odamga o'xshab yashayver.

- Odamga o'xshab yashab bo'larkanmi hozir? - Elchin ovozi bir parda ko'tardi. Zelixonning o'gitidagi falsafa unga yoqmadi. -

Atrofni shoqolu tulkilar bosib yotsa, kim odamga o'xshab yashay oladi? - U o'rtiga savol tashladi-yu, javob kutmay so'zini davom ettirdi. - Arslonlar ichida yashasam ham alam qilmasdi. Arslonlar qirilib ketgan, shunisiga dog'man.

- Shoqollar orasida tulki bo'lib yashamoqchimisan? Tulkilarni tulki bo'lib, shoqollarni shoqol bo'lib qirmoqchimisan? Sen shunchalar befahmmisan? Bilib qo'y: shoqolu tulkilar bizdan avval ham bo'lgan, bizdan keyin ham qoladi. Ularni hech kim qirib tashlay olmaydi. Bu birinchi masala. Ikkinchi masala shuki, men olim emasman. Men bir o'g'riman. Hayot haqidagi mening falsafam boshqa, seniki boshqa, Asadbekniki boshqa. Dunyoda tirik zot borki, hammasi hayotdan alamzada. Hamma alam bilan yuradi. Ba'zilar bu alamini ichiga yutib sabr qilib yashaydi. Ba'zilar alamga qul bo'lib, ko'zlari ko'r bo'lib qoladi. Hech narsani ko'rmaydi. Oyog'i ostiga qopqon ko'yilganini, to'g'ri yo'ldan ketyaptimi yo jarga boryaptimi - bilmaydi. Bu nodonlarning qismati bitta. Sen nodon emassan shekilli?

- Dono odamlarga o'xshab yashashim kerakmi? To'yguncha uxlab, to'yguncha ovqat yeb, to'yguncha ishrat qilib, to'yguncha amal talashib...

- Senga amalning nima keragi bor? Senga madaniyat ministri bo'lgin, deya yotganim yo'q-ku? Odamlar seni yaxshi ko'rishadi. Ashulangni aytib, ularni xursand qilib yuraver.

"O'n besh yil oldin shunday edim. Ashulamni aytardim, dasta-dasta pullarni ishlardim. Yettinchi osmonda suzib yurardim. Bu qilig'im Xudoga yoqmadi shekilli, yo'limni burib yubordi. Xo'sh, shuncha azobli yo'lni bosib o'tib, yana izimga qaytaymi?"

Yana ashula, yana shuhrat, yana pulmi? Yana qorin bandasi bo'lib yashaymi?" Elchin xayolida shu gaplar tug'ildi-yu, ammo tiliga ko'chmadi. Zelixon bilan bu mavzuda ko'p bahslashishgan. Umrning turli so'qmoqlarida yurgan odamlarning hayot haqidagi tushunchalari, falsafalari bir xil bo'lishi qiyin. Shunday ekan, bahsda bir tomonning g'olib kelishi mumkin emas. Zelixon hayot bilimdoni sifatida Elchinga nasihat qilaveradi. Ammo u, Asadbek aytmoqchi, faqat o'z kasbining akademigi. Hayotda har bir odam o'zicha akademik. Har bir odam o'zicha haq. Har kim hayotdan o'zicha saboq oladi.

Zelixon Elchinning jim bo'lib qolganini ko'rib, "gapim ta'sir qilib, sal otdan tushdi shekilli?", deb o'yladi.

- Avval chaqirtirganida sendan gumon qilgan edi, bu safar aniq ishlabdi. Senlingingni qaerdan bilibdi? - dedi Zelixon gapni boshqa yoqqa burib.

Elchin o'ng kaftini, jimjilog'i tomonga og'ib turgan barmoqlarini ko'rsatdi.

- O'zim ham o'ylovdim. Sen bilan bir ish qilib bo'lmaydi, oshna. Seni tutish uchun ekspertizaning ham hojati yo'q.

Asadbekning qizi o'g'irlanganda Zelixon Elchinni ogohlantirib, o'ng qo'lingni ishga solma, devdi. Qiz tipirchilab yotganida bu o'git esga kelarmidi?..

- Amma-xolalaringni bugunoq yubor. Paysalga solma. Men uch-to'rt kunga Farg'onaga borib kelishim kerak. Maslahatlaring pishguncha qaytarman.

Zelixon safardan maqsadi nima ekanini aytmadi. Elchin ham so'ramadi. Chunki Zelixonning bolaligi o'tgan joylarni qo'msab, borib turishini u yaxshi bilardi. Zelixonni bu safar faqat bolalik xotiralari yoki katta o'g'irlik rejasini emas, jiddiy tashvish chorlayotgani

unga ma'lum emasdi.

5

Asadbek xotiniga maqsadini ayon qilmagan edi. Shu sababli sovchilarning kirib kelishi Manzurani shoshirib qo'ydi. Hovlida ikki notanish juvoning paydo bo'lishidan avvaliga ko'ngli ravshanlashdi. Ona ko'ngli sezgir bo'ladi. Qizining bo'yi yetgach, darvozadan mo'ralovchi begona ayol maqsadini darrov fahmlaydi. Bu tashrif oqibati nima bilan tugashini bilsa-da, baribir ko'ngli ravshanlashdi.

Juvonlar "sendan qolsam qulog'imni kesaman", deb bas boylaganday, biri-biridan bo'liqroq edi. Ular shaharga dong'i ketgan odamning xotini duru gavharlarga ko'milib yashaydigan malika deb o'ylashganmi, ustida odmigina qora duxoba nimcha, oyog'ida mahsi-kalish bo'lgan Manzurani cho'ri gumon qilib, hovlida turib qolishdi.

- Kiraveringlar, tortinmanglar, ovsin, - dedi Manzura.

- Egachim yo'qmidilar? - deb so'radi juvonlardan biri.

- Kimni aytyapsiz? - dedi Manzura, "bular adashib kirib qolishmadimi", degan xayolda.

- Asadbek akamning xotirlari, - dedi juvon unga o'g'rincha tikilib.

- Menman, ovsin, - dedi Manzura.

- Voy, aylanay sizdan, egachi, tanimabmiza. Keling, boshqatdan ko'rishaylik. Esonmisiz, omonmisiz... Biz o'g'irlikka keluvdig-a... Manzura kulimsirab, ularni uyga boshladi.

Kuyovlikka da'vogarning kimligini bilib, Manzuraning esi og'ib qolayozdi. Elchin "bor gapni yashirmay, darrov aytinglar", deb sovchilarga tayinlagan, ular bu amrni og'ishmay ado etgan edilar. Manzura qizining boshiga og'ir savdo tushgandan keyin xotinini so'yib qo'yib qamalib chiqqan otarchiga berarman, deb o'ylamagan edi. Garchi sovchilar "xotinini o'zi so'ymagan, tuhmat bo'lgan" deb ishortirishga urinishsa ham, Manzuraning rangi oqarib, badani muzlab ketdi. U sovchilarga choy quyib uzatib, hovliga chiqqida, boloxonadagi yigitlarga "akangizni tez topinglar", deb buyurdi. Dam o'tmay dahlizdagi telefon jiringladi.

Asadbek xotinining gaplarini xotirjam eshitdi. Manzura erining achchiqlanishini, "haydab chiqar", deb baqirib berishini juda-juda istagan edi. Afsuslarkim, kutgani ro'y bermay, eri bosiqlik bilan:

- Joyi chiqqan bo'lsa, uzatish kerak, - degani uning aqlini shoshirib qo'ydi. Bir damning o'zida xayol uni ming bir ko'chaga olib kirdi. Nihoyat, erining maqsadini anglaganday bo'ldi-da, "Voy sho'rim, endi nima qilaman!" deb pichirlab, hovliga chiqdi.

Sovchilar o'tirgan uyga kirmoqqa yuragi betlamadi. Oshxonaga qarab yurdi. Qozonda sho'rva bilqillab qaynayapti. Choynakning jo'mragi bug' ufuradi. U beixtiyor qo'lga cho'mich olib, yarim kosa sho'rva suzdi. Keyin cho'michni qozonga tashlab, yana tashqariga chiqdi. Deraza osha tashqariga qarab o'tirgan sovchilarning biri uning harakatini kuzatib, "bir nimasini yo'qotib qo'yib gangib qoldi, boyaqish", deb o'yladi. Manzura bu onda biron buyumni emas, yuragi to'rida o'n sakkiz yil avaylab asragan orzusini, umidini yo'qotgan edi. Buyumni yo'qotsa, topilardi, juda topilmasa "bosh-ko'zimdan sadaqa", deb qo'yardi. Orzu-umidi-chi, endi uni topadimi, topilmasa uni ham sadaqa qilib yuborish mumkinmi?..

Manzura bir qarorga kelib, yana oshxonaga qaytdi. Uchta kosaga sho'rva quyib patnisga qo'ydi-da, chaqqonlik bilan ko'tarib, mehmonxona tomon yurdi.

Bir yo'nalishda yuradigan avtobus haydovchisi xayolga berilsa ham, kerakli joyda beixtiyor ravishda burilaveradi. Shunga o'xshab oshxonaga - mehmonxona yo'nalishida qatnayvergan Manzura xayoli band bo'lsa-da, vazifasini aniq bajardi. Juvonlar sho'rvani maqtab-maqtab ichib bo'lishgach, javob kutib unga qarashdi. Asadbek rozilik bildirgan bo'lsa ham Manzura darrov xo'p deya olmas edi. Gulday qiziga bir otarchidan sovchi keladiyu darrovgina rozilik berib yuboradimi? Ayrim joylarga sovchilar kelaverib kavushlari titilib ketadi. Lekin... ayrim joylardagi qizlar boshqa... uning qizi boshqa. Bu sovchilar buni bilishadi. Bilganlari uchun ham tortinmay, cho'chimay kirib kelishdimi?

- Endi... adamiz bilan maslahatlashaylik... Qizimiz yosh... Hali o'qiydi... - dedi Manzura chaynalib.

- Voy, egachi, maslahatsiz bo'larkanmi bu ish. Siz maslahatlashing, yoshlar bir-birini ko'rsin, yoqtirsin. Xudo xohlasa, yulduzi yulduziga to'g'ri kelib qolsa, bu yog'i to'y-da!

- Qaydam... hali tayyorgarligimiz ham yo'q.

Ikki mamlakat muammolarini hal etish uchun yig'ilgan diplomatlarning salomlashishidan tortib, xayrlashuviga qadar, muomalalari, kulimsirashlaridan tortib qosh chimirishlarigacha bo'lgan harakatlari aniq ishlab chiqiladi. Xuddi shunga o'xshash, sovchilik marosimi ham yuz, balki ming yillar davomida bir qolipga tushgan. Xotinlar o'zlarini qanday tutishni, nima deyishni yaxshi bilishadi. Mana hozir Manzura: "Hali tayyorgarligimiz ham yo'q", dedi. Bu - qizimizni uzatishga rozimiz, ammo siz aytganday ertaga emas, balki indinga, degani. Bo'lmasa bu xonadon uchun to'y nima ekan. Ertalab ishga kirishilib, oqshomda to'y boshlash qo'lidan kelmaydimi? Lekin qizi bor odam noz qilmasa "diplomatiya" qonun-qoidalari buziladi.

Sovchilar uy sohibasining ko'nglini ko'taradigan bir-ikki gaplarni aytib, lutf ko'rgazib, o'rinlaridan jilishdi. Juvonlar bir oz xijolat chekkach, bir oz noz qilgan bo'lib, qog'oz xaltani olishdi. Bu ham diplomatiyaning bir qoidasi - rozilik alomatiga ishora. Ertaga bu juvonlar tugun ko'tarib kelishadi. Manzura patir nonlarni olib qoladi. Oqshomda erkaklar kelishadi. Qarabsizki, qish oxirlamay turib to'y!

XII bob

1

Anvar katta tog'asinikiga borganda osmon erinmay qor elardi. Qish dangasalik qilib vaqt o'tkazgan, do'ppi tor kelganda tipirchilab qolgan odamga o'xshardi. Anvar tob tashlagan ko'k darvozaga yaqinlashib jing'iroq tugmasini bosaman, deganida darvozaning bir tabaqasi yer chizib ochilib, avval qulog'i kesilgan bahaybat it ko'rindi. It: "Sen ham odammisan, vovullashimga arziysanmi, yo'qmi", deganday Anvarga bir qarab oldi. Ortidan tog'avachchasi ko'rindi. Ellikdan oshgan bu odamga vaqti kelib "bu dunyoda nima ko'rding?" degan savol berilsa, boqqan itlarining nasliyu nomini adashmay aytib berishi tayin. Qaysi bolasining qaeda o'qishi yoki qaeda ishlashini esa, aniq bilmaydi. Bola-chaqasining rizqi qiyilib, qora qozon qaynamay qolsa qolarki, itlar go'shtsiz och qolmas. Itni odamga vafodor deb naql qilganlar. Xudo shundayin bandani yaratganini bilganlarida edi, odam itga vafodor, deb naqlga tuzatish kiritar edilar.

Boshiga qoraqo'l telpak, oyog'iga kirza etik, egniga askar bolalarning paxtalik to'nini kiygan tog'avachchasi Anvarni ko'rib, kulimsirab so'rashdi

- Ammam yaxshimilar? Ke, ja ko'rinmay ketding. San ichkariga kirib tur, buni bi-ir aylantirib kelmasam bo'lmaydi.

24 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

- Zo'r-ku, - dedi Anvar itga qarab.

- Shu yakshanbada Qambar ho'kizning itiga qo'yaman. Bir chiqsang-chi, hadeb kitob o'quvrib miyang suyulib ketadi. Tomoshani ko'rsang, ko'ngling yayraydi.

Anvar bir marta chiqqan, "tamoshani" ko'rgan, ammo ko'ngli ezilib, o'n kuncha o'ziga kela olmagan. Bir-birining jag'ini tishlab, siltab tortayotgan itlarning qonli basharalari, g'ajib tashlangan oyoqlari, bu manzarani zavq bilan tamosha qilayotgan odamlarning qiyofalari ko'z oldidan ketmay, qiynalib yurdi.

- Tomda tog'amning eski kitoblari bor ekan, shuni ko'rmoqchi bo'lib keluvdim.

- Tomda kitob borakanmi? Chiqib o'zing qariy qol. Uyda kennaying bor. Narvonni qo'yib chiqaver. Eski kitob kerak bo'lsa Shamsi so'taknikiga borsang bo'larkan. Shamsi so'takning Fozil qiyshiq degan otasi bo'lardi. Fozil qiyshiqning otasini Nozim parang deyisharkan. O'shaning eski shahardagi uyi buzilibdi. Qo'shsinchning orasidan kitoblar chiqqanmish. Hamma tilla berkitsa, parang kitob berkitgan ekan, - u shunday deb kuldi-da, itini yetaklab ketdi.

Balandligi salkam odam bo'yi keladigan chordoq lo'lining xurjunini eslatardi. Qirqilgan shoxlar, eski obkash, radio... nimaiki narsa keraksiz tuyulgan bo'lsa, olib chiqib qo'yilaverilgan. Bu chang bosib yotgan buyumlar changalzoriga yaqin yillarda odam bolasi qadam qo'ymagani bilinib turadi. Anvar nima uchundir "kitob yo qutida yo jomadondan bo'ladi", deb xayol qildi.

Chordoqda quti ham, eski jomadon ham yo'q edi. Chordoqni bir chekkadan titishga majbur bo'ldi. Kitob yaxshilab berkitilgan, deyish mumkinmas. Chunki uy oltmishinchi yillarda qurilgan, u paytlarda qo'rqib kitob yashirishga hojat yo'q edi. Agar o'sha kitob mavjud bo'lsa, uni tog'asining o'limidan so'ng, keraksiz matoh sifatida olib chiqib tashlashgan.

Gaz kelgandan keyin xizmatini ado etib bo'lib, nuray boshlagan mo'ri yonida uyilib yotgan latta-luttalar orasidan kitoblar, gazit-jo'rnal boylamlari, allaqancha qog'ozlar chiqdi. Ularni pastga olib tushib, changini qoqib taxlay boshladi. Gazit-jo'rnallarning aksari yigirmanchi yillarda chiqqan, uqalanib ketgan qog'ozlariga qaraganda unda arab harflarida yozilgan gaplar tarixi yanada uzoqroq.

Anvar ularni bir tugun qilib uyiga olib ketib, bafurja tanishish niyatida edi. Ammo qiziqishi niyatidan ustun kelib, ichi qizib, varaqlardan birini olib, harfni harfga urishtirib o'qimoqqa kirishdi:

"Shundan bilmoq kerakki, butun Turkiston xalqi ittifoq etsa, qon to'kilmas. Yer va amlok ham taqsim bo'lmay qolur. Din ham ruvoj topur. Ming karra dodu bedodki, ixtilof etmoq uchun ittifoq etkanmiz va ixtilofmiz. Sababi ila badbaxtliqg'a duchor bo'lurmiz. Butun Turkiston ittifoq etsa o'n besh millunlik bir quvat imlog'a kelurki, munga yer titraydur..."

"Buncha aqlli gaplarni kim yozgan ekan, - deb o'yladi Anvar. - Bir-birining go'shtini yeb turgan odamlarga yetkazadigan dur fikrlar shu ovloqda necha yildan beri chang bosib yotibdimi?"

"Turkiston kerakkim muxtoriyat bo'lsun, muhokama shariyalar barpo bo'lsun. Hatti bular bora askar olinsun. Daf'a askar olinmoqg'a qaror berilurdi. Ammo mullalar s'ezdi Turkistondan askar olinmoqg'a qaror beribdur, deb ilmodan balki ba'zilar norozi bo'lur deb boshqa s'ezdga muqof qo'yildi..."

Anvar mazmunni durust anglamay, satrlarni qayta o'qidi. "Ilmo s'ezdi nima ekan?" deb ajablanib turganida xayolini yangasining ovozi bo'ldi:

- Anvarjon, sovuqda turmay, uyga kiraqoling.

- Rahmat, kennoyi, chang-pangini qoqib olay, - Anvar shunday deb boshini qog'ozdan ko'tarib yangasi yonidagi uzun bo'yli yigitchani ko'rди. Yigitcha - shu xonadonning to'ng'ichi, tog'asining nabirasi edi. Tog'asining o'limidan so'ng bu uyga kam kelgani uchun Anvar bu yigitchaning qanday odam ekanini yaxshi bilmasdi. To'y-ma'arakalarda bir-ikki almoiy-aljoyi gaplarini eshitib, ensasi qotgani uchun unga ro'yxush bermas edi.

Onasi yonida tirjayib turgan yigitcha xuddi Anvar bilan birga yotib, birga turganday salom ham bermasdan gap qotdi:

- Makulatura kerak bo'lib qolibdi-da, a?

Anvarning ensasi qotdi-yu, indamadi. Yanga iziga qaytgach, bu xonadonning to'ng'ichi cho'ntagidan sigaret chiqarib, tutatdi.

Anvar bu balodan tezroq qutulish uchun ishni tezlashtirdi. Bunga fahmi yetmagan yigitcha esa kechasi bilan televizor ko'rganini, sessiyada qaysi deputat qaysisini "tuzlaganini" bir chetdan gapiraverdi. "Bunga it urishtirishni tamosha qilish ham, sessiya ko'rish ham baribir", deb o'yladi Anvar.

Ishni oxiriga yetkazishga Anvarning toqati yetmadi. Yangasidan eski dasturxon so'rab olib, chordoqdan topganlarini tugdi-da, orqalab ko'chaga chiqdi. Qo'nalg'aga yetay deganda tog'avachchasiga duch keldi. Tog'avachchasi itini daraxtga bog'lab qo'yib, o'zi qora choponli bir odam bilan gaplashib turgan edi.

- Ha, topdingmi? - dedi u, Anvar yaqinlashgach.

- Topganga o'xshayman, - dedi Anvar, - uyga borib qarab chiqaman.

- Ishing bitgan bo'lsa bo'pti-da. Shamsi, bu yigit bizning jiyani bo'ladi. O'zi olim. Katta idorada olimlik qiladi. Miyasi g'ij-g'ij ilm. Shunda ham tinmay o'qiydi. Otamdan qolgan kitoblarni so'rab kelibdi. Kitoblaringni sen nima qilding?

Shamsi deganlari, og'zida nosi bor ekan, tupurib, labini yengiga artdi-da, qo'l siltadi.

- E, arzimaydigan kitoblar ekan. Cho'lpon deyishdimi-ey, yana allakimlar, deyishdi. Otlari esimda yo'q. Shayxontovurda bir idora bor ekan, eski kitoblarni sotib oladigan. Manga arzimagan pul berishdi. Eskicha kitoblarga ko'proq to'lasharkan.

- Dodang ham parangman, deb yuravurgan ekanda, a? Tokchani orasiga tilla-pilla qo'yib, keyin suvavormaydimi! - deb kuldi tog'avachchasi.

- E, kitob jinnisi bo'lgan ekanlar. Bunaqa odamda tilla nima qiladi?

Anvar bu suhbatdoshlardan tezroq qutulish uchun o'ziga keraklisini kutmay, boshqa tomonga boruvchi avtobusga chiqib jo'navordi.

2

U hovliga tugunni orqalab kirganida ro'paradagi uy eshigi ochilib Sobitxon qori chiqib keldi. So'ngra eshik og'zida Risolat kampir ko'rindi. U o'g'lining kelganini bilmay qoriga:

- O'zi bilmasin, a? - deb tayinladi.

- Xo'p, - dedi qori kulib, so'ng kampir sirni oshkor qilib qo'ymasini, deb qo'shib qo'ydi: - Ana, Anvarjon kelyaptilar.

- Keldingmi, bolam, - dedi Risolat kampir ostona hatlab, - akang eson-omon ekanmi?

Anvar qori bilan salomlashgach, onasiga javob berdi:

- Urug'laringiz sog'inib-sog'inib salom aytishdi. Jiyaningiz itidan ortsa, ammajonini ko'rgani albatta kelarkan. Oyog'iga poyandoz

tayyorlab turing.

- Bo'ldi qil, eski paxtani chuvima. Iti sani arpangni xom o'ryaptimi, nima ishing bor. Qori bolam, bunga bi-ir nasihat qilib qo'ying, a?

Sobitxon qori o'ziga yarashgan kulimsirash bilan "xo'p" deb qo'ydi. Anvar taklif etgan "bir piyola choyga" kirishga unamadi.

Zarur ishlari borligini aytib darvoza tomon yo'naldi.

- Qori aka, shoshib turgan bo'lsangiz ham bir nafas vaqtingizni olaman, - Anvar shunday deb tugunni ochdi-da, boya ajratib qo'ygan qog'ozni oldi. - Mana bu yerga nima yozilgan. Xato o'qidimmi yo xato yozilganmi? Sobit qori satrlarga uzoq tikilib qoldi.

- Siz nima deb o'qidingiz?

- "Ilmo s'ezdi" deb.

- Ilmo?.. - Sobitqori harflarga uzoq tikildi. - "Ulamo" emasmi?

Anvar peshonasiga yengil shapatiladi.

- To'ppa-to'g'ri - ulamo! "Ulamo" jamiyati bo'lgan-ku?! O'shalarning s'ezdi-da! Men ahmoq shuni o'ylamabman.

- Xijolat chekmang, Anvarjon, bu hammamizning fojiamiz.

Qori shunday deb, ko'chaga qarab yurdi.

- Oyimning dardlari bor shekilli? - dedi Anvar, uni kuzatib chiqib.

- O'zingizga ma'lumdir. Agar ixlosingiz bo'lsa, bu ishni qilish kerak. Ixlos bo'lmasa foydasi yo'q.

- Qori aka, ixlos-ku bor-a, ammo hojat yo'q. Es-hushim, Xudoga shukr, joyida. Yo siz ham?..

- Asti-asti, unday o'ylamang, Anvarjon.

- Men boshqacharoq o'ylab, boshqacharoq gapiraman, shekilli. Hamma bir xil o'ylab, bir xil gapirishi shart emas-ku, to'g'rimi?

- To'g'ri, Olloh taboraka va taolo bandalarini bu dunyoda sinash uchun turlicha qilib yaratgan. Faqat qiyomatda jannatga kirilganda barcha bir ko'rinishda bo'ladi. Chiroyda Yusuf alayhissalom, gavdada Dovud alayhissalom, odobda esa payg'ambarimiz Muhammad salolloxu alayhi vassalam singari bo'ladilar.

Shu payt ikki eshik narida, Sobitxonning uyi oldida "Volga" to'xtab, undan bir yigit tushdi. U avval eshikka qarab qadam tashladi. Qorini ko'rgach esa, bu tomonga yurdi.

- Qori aka, olib ketgani keldim, - dedi u, salom bergach, qo'lini qovushtirib.

Qori xayrlashib ketdi.

Anvar hovliga qaytgach, olib kelgan kitob-qog'ozlarning changini yana bir qoqqan bo'ldi-da, uyga kirdi. Tugunda bitta charm muqovali, bitta qalin qog'oz muqovali kitob bor edi. Kitob bosma harflarda emas, qo'lda husnixat bilan ko'chirilgan, ammo sharq kitoboti san'ati qoidasiga zid ravishda sahifalarga zeb berilmagan edi. Charm muqovali kitobda diniy aqidalar zikr etilgan ekan.

Anvar uni qo'yib qalin qog'oz muqovalisini qo'lga oldi. Bu kitob chekkada qolib, chirib titilganmi yo atayin yirtib olinganmi,

harholda bosh qismi yo'q edi. Dastlabki satrlarni o'qiboq Anvarning yuragi hapriqib ketdi: bu o'sha, Zunnuniy aytgan asar edi!

"...Yog'iy Toshkanga mukammal sipohi ila Kalas tomondin ya'juz-ma'juz kabi yopirildi. Ayturlarki, qadimda Chingis lashkarlari-da bu kabi yovuzlik ila kirmaganlar va sibo'monand bo'lmagan edilar.

Eski jo'vada qiyomat sodir bo'lub, o'rus askarlarig'a qiron yetkurildi. Inson qoni to'kulmagan na bir ko'cha qoldi, na bir xonadon.

Jihodga kirgan Toshkan ahli "biz o'lsak-da, o'laluk, dinimiz bulg'anmasun, musulmon tufrog'i kofirlar oyog'u ostida aziyat

chekmasun, farzandi komillarimizning "Allohu akbar!" deb chiquvchi tillari kesilmasun", deb aziz jonlarini qurbon bera

berdilarkim, ularga uqob ham havas qilgulik edi. Bu qadar qarshilikni ko'rmagan yog'iy fig'oni falakni tutti. Barcha yerlarda ham

shunchalar zarba berilganida erdi, yog'iy furudastlikka mahkum bo'lurdi. Xabissheva ahlidan bo'lmish yog'iy yoshmi, qarimi

yoxud go'dakmi - farqlamay otaverdi, chopaverdi. Faqiringiz bundayin sidrafarsoy manzarani ko'rsatguncha ko'zlarimizni ko'r qil,

deb yaratganga tavallolar qildum. Mo'ylabi chayonning dumi yanglig' tepaga qayrilgan bir malla qilichini shundayin zarb ila

urdiki, selginchak osilgan beshik ham ikkiga bo'lindi, unda belangan chaqaloq ham cho'rt uzuldi. Bolam, deb nola qilgan o'n to'rt

kunlik o'zdayin juvon boshi tanidan uzilib, beshik yonida qotdi...

Yog'iyga omonlik bermagan Eski jo'va dahasini so'ngroq uqalo "Janggoh" deb yuritmislar..."

Anvar kitobdan bosh ko'tarib o'yga toldi: "Qiziqku, "xalq otasi" buni boshqacha talqin qilib bergan. "Toshkent yigitlari chapani,

urushqoq bo'lgan. U mahalla bu mahalla bilan mushtlashish uchun Eski jo'vada to'planganlar. Eski jo'vadagi maydon shu bois

"Jangop", ya'ni "Janggoh" deb yuritilgan", deb yozaverib, bu gapning iyig'ini chiqarib yuborgan-ku?"

Anvar kitobga shu qadar berildiki, onasining hovli etagidagi uy eshigini ochib ikki marta chaqirganini ham eshitmadi. Xotining kirib kelganini ham avvaliga sezmedi.

Xonzoda uyga kirib, sochilib yotgan eski qog'ozlar, gazit-jo'mallarni ko'rib, dastlab ajablendi. Yerda chordana qurib o'tirganicha

kitobga muk tushib olgan eriga qarab salom berdi. Anvar salomni eshitdi, biroq kitobdan uzilgisi kelmay bosh qimirlatib qo'ya

qoldi. Xonzoda, eri qarab ham qo'ymagani uchun "yana kasallari tutdimi", deb qo'rqib ketdi.

- Anvar aka, - dedi sekin, keyin cho'chibroq bo'lsa-da, ovozi ko'tardi: - Anvar aka!

Anvar kitobdan bosh ko'tarib, yalt etib xotiniga qaradi:

- Ha, keldingmi? - dedi-da, yana kitobga muk tushdi.

Xonzoda kiyimini almashtirib chiqqanida ham ahvol shu edi. U eriga bir oz tikilib turgach:

- Nima ovqat qilay? - dedi, aybdor odamning ovozida.

Anvar javob bermadi.

- Ovqatni so'rayapman, - dedi Xonzoda, ovozi bir parda ko'tarib.

- Bu yoqda odamlar qiyma bo'lib yotibdi-ku, buning dardi ovqat, - dedi Anvar ming'irlab.

- Nima deyapsiz, tushunmadim, - dedi Xonzoda.

- Mastava! - dedi Anvar jerkib.

Mastava Anvarning eng xushlamaydigan ovqati. Jahli chiqsagina shunday javob beradi. Xonzoda savolni qaytarishga hojat

yo'qligini bilib chiqib ketdi. Oradan bir piyola choy icharli vaqt o'tib, onasi kirib keldi.

- Anvarjon, bolam, uydamsan? Chaqiraman, chaqiraman, indamaysan. Men seni qori bola bilan xudoyiga ketvordingmi, debman.

Tog'angnikiga nimaga boruvding, kitob olib keldingmi? Qanaqa kitob ekan?

Anvar "O, shpion, yetkazibdi-da", deb o'rnidan turdi-da, onasini yetaklab divan tomon yurdi.

- Qanaqa kitob deb so'radim sendan, - dedi kampir joylashib o'tirib olgach.

- Eskicha kitoblar.

Ziyrak kampir kelinining axborotidan so'ng xavotirlanib chiqqan edi, shu sababli o'g'lining qisqa javobidan qoniqmadi.

- Tog'angda eski kitoblar bo'lmasidi, qani, o'qi-chi?

Anvar bu "tergov"dan osongina qutulmasligini bilib, charm muqovali kitobni qo'lga olib ochdi-da, duch kelgan yeridan o'qiy boshladi:

- "Burun ul nimakim, farz etti Yazdon,

Erur oqilga bolig' bo'lg'ach imon.

Aning ma'nisidur til birla iqror,

Ko'ngul birda inonmog'lig' dag'i bor.

Tilar bo'lsang anga o'zni yeturmak,

Bil, olti nimaga imon keturmak..."

Anvar sahifalar orasiga barmog'ini qo'yib, kitobni yopdi.

- Bo'ldimi, endi ishondingizmi?

- Sen endi, o'qiganingni manga tushuntirib ber.

- Xudo iymonni farz etti, demoqchi.

- O'qiganingda Xudo degan so'z yo'g'idi-ku?

- Yazdon - Xudo degani. Qahhor, Jabbor deganda ham Xudoni angelaydilar. Xudoni anglatuvchi so'zlar ko'p.

- Bolamdan aylanay, shuncha narsalarni bilasanu pismayib, indamay yurasan-a? Onamning ko'zlari ko'r bo'p qogan, shu bechoraga yaxshi narsalarni o'qib beray, aytib beray, demaysan. Man saning noningga zormasman, bolam, yaxshi gapingga zorman... -

Risolat kampir keyingi gapini hasrat ohangida aytdi. Ovozi titrab ketganini sezgan Anvarning yuragi siqildi.

- Oyijon, kitobni hozir olib keldim. Hali o'zim ham o'qib chiqqanim yo'q. Shpioningiz bexato ishlashini bilganimda, yo'ldayoq o'qib kelardim.

- Gapni darrov egrilikka burma. Mani kelinimdaka kelin yo'q bu dunyoda. Shpionlik qilib uyiga gap tashibdimi, yo ko'cha-ko'yda valaqlab yuribdimi? Xudoga shukr qilsang-chi?

Anvar onasining osonlik bilan chekinmasligini bilgani uchun doim qo'llaydigan himoya usuliga o'tdi - gapni hazilga burdi:

- Menday er nasib qilganiga Xonzodangiz shukr qilsin.

- San bolaga xotin zotining chidashi qiyin.

- Oyi, tergov tamom bo'ldimi?

- Chiqib keting, demoqchimisan? Haydamasang ham ketaman.

Risolat kampir o'rnidan qo'zg'almoqchi edi, Anvar tezgina borib yoniga o'tirdi-da, yelkasidan quchdi.

- Xuddi xo'ja qiziga o'xshaysiz-a? Jahlingiz chiqmasin, hazillashyapman. O'zim hozir yoningizga chiqmoqchi edim. So'raydigan gaplarim bor.

- Bolani tug'ib, boqib-boqib, qariganingda yoqmay qolarkansan, - dedi Risolat kampir, arazini davom ettirib.

- Buvamning xatlarini o'qidim. Hammasida afsus chekyapman, deganlar. Nimadan afsuslanishlari mumkin?

- Bilmayman.

- Nimadan afsuslanishlari mumkin? - dedi Anvar o'ziga o'zi gapirayotganday. - Qilgan xizmatlarigami yo yoshlikdagi xatolarigami? Balki yoshlik chog'larida biror do'stlariga xiyonat qilgandirlar?

- Gaping qursin sani, adam rahmatli chumoliga ham ozor bermasidilar. Chaquvdan bo'lgan hammasi. Stalinga qarshi to'ntarish yasamoqchi, deb tuhmat qilishdi. Stalinday odamni to'ntarib bo'larkanmi?

- Harholda qiziq... Shoakbar Zunnuniyni o'n to'qqizinchida yilda Buxoro amiri ostirgan. Oradan o'n sakkiz yil o'tgach, uning do'stini

- mening buvamni qamashgan. Ikki hammaslak do'stning biri eski tuzumga yoqmagan, ikkinchisi yangisiga... - Anvar bir qo'li onasining yelkasida, ko'zi deraza ortida yog'ayotgan qor zarralarini ilib olayotgan daraxt shoxlarida edi.

- Aqlli odamning dushmanlari ko'p bo'ladi, bolam.

- Buvimga qiyin bo'lgan ekan-da.

- Oyim boyaqish hasratda o'tdilar, - Risolat kampirning ko'ngli to'lib, yengining uchi bilan ko'zyoshini artdi.

- Yuring, oyi, tanchangizda bir oz o'tiraylik, oyog'im qaqqash qoldi, - Anvar shunday degach, kampir o'rnidan turdi.

Anvar onasini uyiga kuzatib, birpasgina o'tirib qaytmoqchi edi. Onasi atayin uni ushlab qolmoqchi bo'ldimi yo chindan ham kitob o'qitib eshitgisi keldimi - Anvar farqlay olmadi. Xonzoda charm muqovali kitobni keltirgach, u qamaldagi odam holiga tushdi.

Qishning bir tutam kunduzi tugab, shom qorong'isi bostirib kirdi.

3

Anvar o'rin solayotgan xotinini yelkasidan quchdi. Xonzoda cho'chib tushdi. Cho'chiganini yashirish uchun tezgina o'girildi-da, erining pinjiga kirdi - yelkasiga beozorgina bosh qo'ydi.

- Sizdan yana iltimos qilaman, - dedi Anvar uni bag'riga bosib. - Hamma o'ylasa ham, siz meni jinni demang. Hadeb oyimga yugurib chiqavermang. Men sog'man. Men ishxonadagilar uchun jinniman. Ular mendan qutulishning boshqa chorasini topisholmadi.

- O'sha ishingiz ham quribgina ketsin. Boshqa ishlar to'lib yotibdi-ku?

- Yo'-o'q, u yerdan ketmayman. Avval ishinni bitirib olay. Endi chekinsam, rostdanam jinni bo'laman. Bugun topib kelgan kitob-qog'ozlarim ularni portlatib yuboradigan atom bombaning o'zi. Tilka-tilka bo'lib ketishadi.

Xonzoda erini gapirtirmaslik uchun lablari bilan lablarini qidirib topdi...

Xonzoda odati bo'yicha yengil pishillay boshlagach, Anvar o'rnidan turib mehmonxonaga chiqdi. Deraza osha osmonga tikildi.

Tund osmon yorishmadi.

"Chaqirsang kelamiz, deyishgan edi. Nima uchun daraklari yo'q?.."

XIV bob

1

Shaharning eng katta restorani ikki kun davomida Asadbek xizmatida bo'ldi. Xonaki qimorbozdan tortib, orqa oynasiga oq parda tortilgan oq "Volga"larda yuruvchi zotlargacha xizmatda bo'lishdi.

To'yning daragini eshitib Zohid ham, garchi taklif etilgan bo'lsa-da, keldi. U boshqalardek yelib-yugurib xizmat qilmadi.

Asadbekning ko'ziga ko'rinish, jilmayib, ta'zim ham qilmadi. Bir chetda turib kuzatdi. Xizmat restoran xodimlariyu xodimalaridan ortmasa ham, "qamishdan bel bog'lab xizmat qilishni niyat etganlar" tinib-tinchishmasdi. To'y harakatlari ichkarida bo'lishiga qaramay, Asadbek turgan yerda ivirishardi. Ayrimlari yugurib kelib, Asadbekdan maslahat olib ketardi. Ayrimlari shunchaki kirib-chiqib turardi. Ular orasida tanish odamlarini ko'rib, Zohid "hokim deyishganicha bor ekan", deb qo'ydi.

Zohid nikoh oqshomida kuyovning yonida Anvarni ko'rib avvaliga ajablandi. Ustozi sabab bo'lib, Anvar bilan bir-ikki suhbat qurgan edi. Adolat deb kuyinib yurgan yigitning adolatsizlik bilan topilgan pullar evaziga tuzalgan dasturxon to'rida o'tirishi unga g'alati tuyuldi. Uning qarichi bilan o'lchansa, Anvar do'stining bu xonadonga kuyov bo'lishiga yo'l qo'ymasligi lozim edi. Do'stini qaytarolmagan taqdirda ham kuyovjo'ra bo'lib to'rida o'tirmasligi kerak edi.

Chumoli uyasidek qaynayotgan to'yxonada Anvar ham Zohidni ko'rib, "Bu yigit nima qilib yuribdi?" deb ajablandi. "Xizmati yuzasidandir" degan gap xayoliga kelmay biroq g'ijindi.

Zohidning to'yda ishtirok etayotganini faqat Anvar emas, Asadbekning odamlari ham payqashdi. To'y o'z yo'liga, xizmat o'z yo'liga, deganlaridek, Asadbekning odamlari hushyor va ziyrak edilar. Kim keldi, kim ketdi, kim nima dedi - ularning nazaridan chetda qolmas edi. To'ydagilarning qariyb yarmi taklif etilmasalar-da, Asadbekka sadoqatlarini bildirishib, o'z ixtiyorlari bilan kelishgandi. Zohid ham taklif etilmaganlar safida, ammo uning maqsadi Asadbek odamlari uchun noaniq edi. Shu sababli "Sharif Namozov ishini ko'rgan, hozir Shilimshiqning ishi bilan shug'ullanayotgan" "bola"ning kelganini Asadbekka ma'lum qilib qo'yishdi.

- Yeb-ichib o'tiraversin, indamalaring, - dedi Asadbek. Keyin yonida qo'l qovushtirib turgan Kesakpolvonga qaradi. - Haydar, direktoring ko'rinmadimi?

- Kishinyovda o'tiribdi. Samolyoti uchmayotganmish.

- Prokuror bolaning akasi o'ldirilgan, devdingmi?

- Ha, shunaqa bo'lgan ekan.

- Prokuror bola... tuzukroq odammi?

- Bu yoqda hali tuzukroq ish bermadi. Milisadaligida sal o'jarroq ekan. Odam bo'lishi qiyin-ov...

- Xo'jayini nima deydi?

- Odam bo'lmasa dumini tugadi-da...

- O'zing ham urinib ko'r. Oyog'imiz ostida o'ralashmasin. Kavkazlik bolalarni topdilaringmi?

- Yo'q, izi quribdi. Ularni akademik topgan bo'lishi kerak. Prokuror bolaga o'shani ro'para qilaymi?

Asadbekka bu taklif ma'qul tushganday bo'ldi. So'ng Zelixon izidan is olgan prokuror oqibat Elchinga ro'para kelishini o'ylab, fikridan qaytdi.

- Yo'q, - dedi u keskin ohangda. - Unga tegmalaring.

Zohid "yuqori doiralarning" o'zi haqida so'z yuritayotganidan bexabar, "meni bu yerda hech kim tanimaydi", degan xotirjam o'yda to'y tamoshasini kuzatardi. Uning nazarida xonandalar ustidan sochilib, xipchabel raqqosalar oyog'i ostida bosilayotgan pullar qog'ozdan emas, odam qonidan ishlangan edi. Mast basharalar sanchqiga hil-hil pishgan qo'y go'shtini emas, odam go'shtini ilib og'izga solishayotganday edi... Shuni o'ylaganida ko'ngli ag'darilib ketayozdi. Go'yo ashulachi san'atini qadrlaganday pul sochayotgan, aslida o'z qudratini, ayni choqda, Asadbekka bo'lgan e'tiqodini namoyish etayotgan bu kiborlarning qay biri Jalol Komilovning erkakligini kesib tashlagan ekan, qay biri yuragiga pichoq sanchib, qay biri osib qo'ygan ekan? Zohid "bu vahshiylik faqat mafyaning qo'lidan keladi, guruhlar orasida ixtilof chiqqanu Komilov qurbon bo'lgan", degan qarorga kelgan edi. Bu vahshiylik "ijodkori" pul sochayotganlar emas, qo'shiq aytib ko'pning dilini o'ziga rom qilishi mumkin bo'lgan, hozir esa to'rida kuyov saruposida o'tirgan Elchin ekani xayoliga kelmaydi. Bu haqiqat tagiga yetgunicha ko'p qo'qiladi, peshonasi ko'p g'urra bo'ladi...

2

Davraboshi Elchidan bittagina qo'shiq eshitish taklifi tushayotganini aytishi hamonoq qiyqiriq bo'lib ketdi. Elchin qamalmasidan avval bu sharafiga ko'nikib qolgan edi. Shunday kezlarda u sahnaga yurib emas, go'yo parqu bulutlar ustida suzib chiqar edi. Hozir o'sha damlar qaytganday bo'lib yuragi bir entikdi. Bosh chayqab "yo'q", dedi. O'rnidan turib, qo'lini ko'ksiga qo'yib ta'zim qildi. Davraboshi unga tor uzatgach, noiloj qolib qo'lga oldi. Shunda ham o'rtaga chiqmadi.

Kimga to'y, kimga aza, deydi. Elchin zohiran kuyovlik shohsupasida xurram ko'rinar, botinan esa, yuragi temir tirnoqlar hukmida edi. Yaxshilab qaragan kishi uning yuzlari kulgani bilan ko'zlari g'am pardasi ortida ma'yus tortganini payqay oladi.

Yaxshiki, to'yda odamlar sinchkov bo'lishmaydi. Ko'pchilik Elchinning "ashula aytmayman" deyishini shunchaki noz o'rnida qabul qildi. Elchin hozir ular istagan qo'shiqlarni aytolmasdi, ularni xursand qilolmasdi.

Qo'lga tor olgach, "nimani aytam ekan" deganday o'ylanib qoldi... Elektr organ cholg'uchisi uning mushkulini oson qilish uchunmi bir vaqtlar mashhur bo'lgan ashulasining kuyini chaldi...

Bugun qo'shni chorboqqa

kelin tushdi, yor-yor...

Elchin bu kuyini eshitmadi.

...Pullar sochilib yotgan to'yxonaga... Noila kirib keldi. Oppoq uzun ko'ylakda. Chap ko'kragida pichoq, lekin qon yo'q. Ma'yus kulimsirab turib:

- Ayting, Elchin aka, o'sha ashulangizni sog'indim... - dedi.

- Qo'shiq faqat senga atalgan edi.

- Ayting, mayli, bular ham eshitishsin. Zora tosh yuraklari yumshasa...

To'yxona birdan jimib qoldi.

Qamoqxonadagi to'lg'oqli kechalarda tug'ilgan, uzoq yillar yurak qafasidagi tutqinlikda potirayotgan qo'shiq ozodlikka chiqdi...

Xayr endi, qalbimda bir vido qoldi...

Xayr endi, sen ketding, begunoh ohu...

Bugun sen qaydasan,

Qaylarda qolding...

Bugun boshing uzra kimning panohi...

Elchinning nazarida to'yxona jim edi. Barcha uning yuragidan o'tilib chiqayotgan nidoni tinglardi. Aslida esa... dasturxonga

boshlangan yalpi hujum susaymagan holda davom etardi.

Seni kech topgandim... erta yo'qotdim...

Qarg'agin, loyiqman sening qahringga...

Qarg'agin... Qarg'agin...

Elchin o'zga olamga ko'chgan edi.

To'yxonada esa Asadbekning ichkari kirishiga tayyorgarlik boshlanayotgan edi. Harholda kuyovi ashula aytyapti, pul qistirma bo'lmas...

Bo'shagan likopchalarni yig'ishtirib yurgan to'rt ayol Jamshidning ishorasi bilan sochilib yotgan pullarni tezlik bilan terib olishdi. Ular ishlarini yakunlamay turib bir yigit qo'lida dastalangan pul bilan paydo bo'ldi-da, yuztaliklarni ikki qator qilib xuddi poyandozday tera boshladi.

Qarg'agin, loyiqman sening qahringga...

Yuz so'mlik puldan iborat poyandoz hosil bo'lgach, bazmxonada Asadbek ko'rindi.

O'zgal qalbida mehr uyg'otdim...

Asadbek pullarni bosmay, chetlab o'tib, ashula aytayotgan kuyovi tomon yurdi. Yo'l-yo'lakay Jamshidni ko'zi bilan izlab topib qovoq uyib qo'ydi. Jamshid buni tushunib darrov xipchabellarga imo qildi. Ularga jon kirib, pullarni yig'ishtirishga tushishdi. Asadbek kelin-kuyovga yaqinlashib cho'ntagiga qo'l soldi. Ko'pchilik bir dasta pul sochilishini kutgan edi. Asadbek hech bir to'yda, yoki yig'inda pul sochmagan. Uning bu odatini bilgan yaqinlari "o'zining to'yida bu odatini buzarmikin" deb o'ylashgandi. Ular kutgan ish bo'lmadi. Asadbek ikkita yuztalik chiqarib uzatdi.

Elchin boshqa olamda edi - egilmadi. Asadbek pul qistirolmadi. Unga Elchinning hozirgi holati begona edi. Shu sababli Elchinning egilmaganini mag'rurlik belgisi sifatida qabul qilib g'ijindi. U o'zini mag'lub his etdi. Ammo mag'lubligini to'yga yig'ilganlar u yoqda tursin, yonidagi a'yonlariga ham sezdirishi mumkin emas edi. U darhol cho'ntagiga qo'l soldi-da, bir tutam yuztalik chiqarib, kuyovi ustidan sochdi. To'yxonani qiyiqiriq bosdi. Asadbek ikkinchi cho'ntagidan pul chiqarib uni qizi ustidan sochdi. Avval Kesakpolvon, so'ng Chuvrindi xo'jayinlari ishini takrorlashdi. Asadbek kulimsiragan holda to'yxonadan chiqdi.

...Qarg'agin, loyiqman sening qahringga...

Elchin ustidan pul yog'ilardi...

Tuyg'ulari esa toptalardi...

Uning ko'zlaridan sizib chiqqan yoshni hech kim sezmasdi, hatto Anvar ham...

...O'zgal qalbida mehr uyg'otdim...

3

"Siz o'shami?.."

Zaynab bu lahzani qancha kutdi? Yettinchi sinfdaligida "O'tgan kunlar"ni birinchi marta o'qib chiqqan edi. Yettinchi sinfdaligida kitobdagi Zaynabni qarg'ab, Kumushga o'zicha motam tutdi. O'ziga Zaynab deb ism qo'ygani uchun ota-onasidan xafa bo'ldi. Romanni ikkinchi yo uchinchi marta o'qiyotganida onasiga yig'ladi. "Otimni o'zgartiraylik", deb yalindi. Manzura qizining bu qilig'idan kuldi. Quchoqladi, boshini siladi, peshonasidan o'pdi. "Aylanay qizim, bu yomon ism emas, kitobda yozaverishadi-da", dedi. Keyin qiziga qiziqib o'zi ham kitobni o'qib chiqdi. O'zi ham yig'ladi. "Oyijon, ismimni Kumush deb o'zgartirmaysizlarmi, Kumushga o'xshab o'lib ketsam ham mayli edi..." Bu Zaynabning ko'nglidagi kechgan gap. Uni tilga chiqarib ayolmaydi, uyaladi. Chunki kitobdagi Kumushning Otabegi bor.... orada totli damlar bor. Zaynabning orzulari ortida hozircha yashirin bo'lmish shundayin hislar borligini otasi bilib qolsa - sharmandalik emasmi?

Uzoq vaqtgacha birov uni otini aytib chaqirsa xuddi "Kumushga zahar bergan sensan", deganday bo'laverdi. Hatto bir kuni tushida Kumushni ko'rди. Kumush - kinodagidan ming chandon go'zal, yuzlaridan nur taralayotgan bir juvon "nima uchun meni o'ldirdingiz?" deb o'pkaladi.

O'zining ismidan uyalish barobarida u xayolan Otabegini izlardi. Sinfdagi bolalar orasida Otabek o'rnini bosuvchi bolani topmadi. Tanaffus paytida xuddi qizlarday to'planib olishib kiyim-kechaklar haqidagi gaplardan ortmovchi o'g'il bolalardan Otabek chiqishi mushkul edi. Uning nazarida arziqli bola maktabda yo'q edi. Norasta qiz yuragini atasining ishonchli mahramlaridan biri bo'lgan jingalaksoch yigit - Jamshid rom etsami?! Jamshid esa qizchanning ko'nglidagi nelar kechishini bilmay, hovlida ro'para kelib qolganida "Ha, puchug, o'qishlar qalay endi?" deb qo'yadi. Zaynab ba'zan shu so'zlarni ham eshitishga mushtaq bo'lib qoladi. "Otam meni unga berarmikinlar?" deb o'ylaydi. Hatto "Nimaga meni olib qochib keta qolmaydi?" deb ham fikr qiladi.

Balog'at yoshiga shu o'ylar, orzular bilan kirib keldi. Ko'nglidagi bolalikning o'tkinchi hislari emas ekan. Yurakka urug' bo'lib qadalgan o'sha hislar endi unib chiqqan boshladi, qizning yuragini, aqlu hushini Jamshid tamom bandi qildi. Yoshi o'tayotgan bo'lsa-da, uylanmay yurgan yigit nima uchundir bu xonadonda ajib bir gul unayotganini sezmas edi. Jamshid deyarli har kuni shu yerda bo'lgani uchun ham uni o'z singlisiday ko'rardi, unga boshqacha ko'z bilan qarashni o'ylamasdi. Zaynab mana shundan to'lg'oqda edi.

U bekor qoldi degunicha Kumushbibi qismatini o'qirdi. Kitobning ko'p sahifalari yod bo'lib ketgan edi.

"Bilurmikin, bilmasmikin, u zolim!"

Kunlar, tunlar tortgan ohu zorimni!.."

Kumushning to'yida qizlar aytgan qo'shiqdan shu baytni ko'p takrorlardi. Jamshid ko'rinmay qolsa "to'blari qochdimi, meni o'ylab xasta bo'ldilarmi", degan xayolga borardi. Xayolni o'zicha haqiqatga aylantiray deganida Jamshid ko'rinib qolsa, uning sochlarini bittalab yulgisi kelardi. Kechalari bilan to'lg'onib "yaxshi ko'rishimni o'zim aytaman", deb qaror qilardi. Tong bo'zarishi bilan uning bu dadilligi uyquga ketar edi. Jamshidning mashinasiga chiqqanida esa siri oshkor etilib sharmanda bo'lganday yuzlari lovullab, tili kalimaga kelmay qotib qolardi. Zaynab faqatgina o'z dunyosida yashardi. Bu dunyoga o'zgal kirishi mumkin bo'lgan eshik esa taqa-taq berk edi. Bu eshikni, istasa, faqat Jamshid ocha olardi. Ammo unda bunday xohish uchquni sezilmadi. Zaynab noshukurlik qilmadi. "Uzoqdan bo'lsa ham har kuni ko'rib tursam bas", dedi. Nazarida Jamshid bo'lmasa uning bu dunyoda yurishiga hojat ham qolmas edi.

Yigit kishi ham shunchalar beparvo bo'larmi? Gullarning ochilishiga zor bulbullar qani? Gul ishqida yonib kuylovchi qumrilar qani? Qani Otabek? Zahar faqat Kumushbibi jonini sug'urib olmay, Otabek yuragidagi muhabbatni ham o'ldirdimi ekan? Shu bois bu yorug' dunyoda Otabeklar qolmadimi ekan?

Jamshid Otabek kabi sevganida edi, Zaynabimiz Kumush kabi o'lib ketishga ming marta rozi edi. Ha, Zaynabimiz ana shunday telba muhabbat cho'risi edi. U Jamshidning yuragidan ayol zotiga nisbatan muhabbat quvib chiqarilganini, bu qalb faqat nafrat bilan tepayotganini bilmas edi. Chunki Jamshid ham o'z dunyosida yashardi. Uning dunyosiga o'zgalarning kiruvi mumkin bo'lgan eshik ham taqa-taq berk edi. Bu eshikni Zaynab ham ocha olmas edi...

Zaynab muhabbatning aldanchi bulutlari ustida suzib yurganida o'zining bo'lajak to'yini xayol ko'zi bilan ko'rardi. Yo'q, yo'q, siz uni ersirab qolibdi, deb o'ylamang. Asti bunday emas. To'y deganda uning ko'z oldiga to'shak kelmaydi. To'y deganda u...

Otabekningina ko'rardi. Xotirasiga muhrlanib qolgan yozuvchi satrlari bilan ko'rardi...

"...kuyov kelar edi: ikki tomonni sirib olgan xotin-qizlar o'rtasidan Otabek kelar edi..."

Otabek - shubhasiz, jingalaksoch yigit.

"...uning ketidan Oftob oyimning egachisi isirig' tutatar edi..."

Demak, isirig'ni xolasi tutatadi.

"...xotinlar qo'llarida sham bilan bunga qarar va uzatib qolur edilar..."

Elektr chiroq o'chib qolsa qanday yaxshi bo'lar edi...

"Kuyov uyning yoniga yetdi. Uning yuzi uyatdan juda qizargan, qochgali joy topolmas edi. Shu kezda uyning eshigi ochildi-da, yanga tomonidan qarshilandi.

- Kiringiz, bek!"

Yanga kim bo'larkin? Kichik xolasi durust. Kattasi sal qo'polroq, bema'ni gaplarni ham aytvoradi.

"...Otabekning yurak urishi ehtimol yangasiga ham eshitilar edi..."

Yangasiga eshitilmas balki, ammo u eshitadi. O'z yuragining qafasdagi qushday potirlashiga hamohang bo'ladi...

"...Otabek uyga kirgandan keyin yangasi tashqari chiqib, eshikni o'zi ko'rarli qiya qilib yopdi..."

Kichik xolasi mo'ralamaydi, gap poylamaydi. Unga aytib qo'yadi: eshikni zich yopib ustlaridan qulflaydi...

"...Uyning to'rida yonini Otabekka berib, ro'molining uchini tugibmi, yirtibmi Kumushbibi turadir va kim keldi, deb yoniga qaramaydir..."

U ham shunday turadi. Darrov qaramaydi, sirini oshkor qila qolmaydi...

"...Ro'mol tugish bilan mashg'ul latif qo'llarni chet qo'l kelib siqdi.

- Jonim!"

Bu onni, bu jon olg'uchi birgina so'zni u necha yil kutdi? Uning azoblariga necha tun guvoh bo'ldi ekan? Tundan so'rab ko'rish kerak: muhabbat olovida qovjirayotgan undan boshqa yana bitta qiz bormikin dunyoda? Shunda ham...

"...Kumushbibi begona qo'ldan seskandi va qo'llarini qutqazmoqqa tirishib:

- Ushlamangiz! - dedi ham siquvchi qo'ldan qutulish uchun orqaga tislandi..."

...Shunda ham Kumushbibi singari qo'lini tortib oladi. Siltab emas, asta, noz bilan tortadi - uning xayoliga boshqa gap oralamasin, ko'ngli ozor chekmasin. Shunda u...

"...Titragan va qovjiragan bir tovushda:

- Nega qochasiz?! Nega qaramaysiz?! - dedi Bek, Kumushbibi shu choqqacha qaramagan va qarashni ham tilamagan edi..."

...Shunda u ovozi titramasa ham aytadi bu gapni. Axir, nimadir deyishi kerak-ku?

"...Majburiyat ostida, yovqarash bilan sekingina dushmanga qaradi. Shu qarashda birmuncha vaqt qotib qoldi..."

Yo'q, yovqarash qilmaydi, xumor ko'zlari bilan qaraydi. Uyalibgina qaraydi. Bu qarashning muddati yashin umri misol qisqa bo'ladi...

"...Shundan keyin bir necha qadam bosib Otabekning pinjiga yaqin keldi va esankiragan, hayajonlangan bir tovush bilan so'radi:

- Siz o'shami?..."

Nima uchun shunday deydi?

Zaynabimizning xayolidagi to'y shu yerga kelganda uzilar edi. Kuyovga shunday deyish uchun sabab axtarardi... Sababini beshafqat hayotning o'zi topib berishini u qaydan bilsin? Xayolidagi to'y sarob ekani, isirig' tutatilmaligi, shamlar yoqilmasligi, hatto... katta xolasi yanga bo'lishi, chimildiqqa nomusli qiz emas, yukli juvon bo'lib kirishini, Otabek - jingalaksochli yigit emasligini o'shanda bilganida o'zini yoqib yubora qolmasmidi? Xo'sh, bilgach-chi? Uni nima ushlab qoldi? O'g'irlangan kuniyoq xayolidagi to'y barham topganini anglagan edi-ku?.. Xayolidagi to'y barham topgani to'g'ri, ammo Jamshidga bo'lgan muhabbati so'nmagan edi. Bu muhabbat so'nishi uchun avval uning o'zi o'lishi kerak. Avval muhabbatni so'ndirib, so'ng o'lish uning qo'lidan kelmaydi. Zaynabdagi muhabbat alangasi zo'rmi yo Elchindagi qasos o'timi - o'lmasak bunga ham ajrim toparmiz.

Hozir esa... Zaynab nomi chimildiq, aslida ovrupocha qilib yaxshilab yasatilgan yotoqda, to'shakning bir chetida omonat o'tiribdi. Katta xolasi "o'zingga mahkam bo'l", deb chiqib ketgan. Eshik qiya ochiq. Kumushbibining yangasiga o'xshab mo'ralash uchun atay ochib qo'ymadi. Tasodifan shunday bo'ldi shekilli.

Zaynab kuyov bo'lmishning bir vaqtlar mashhur qo'shiqchi ekanini eshitganidan beri o'ylab o'yiga yetolmaydi: U Elchinning mashhuriligiga guvoh emas. Elchin qamalganida u uchinchi sinfdan o'qir edi. Qamalganidan keyin Elchinning ashulalari radiodan ham berilmay qo'yg'an, shuhrati asta so'ngan edi. Qolaversa, yangi avlodning o'z ohangini, o'z qo'shiqchilari bor edi. Zaynab otasining maqsadini anglay olmadi. Chiroyga baho berilsa, Elchin Jamshidga nisbatan o'ktamroq edi. Lekin qamalda bo'lgan Zaynabning yuragi unga eshikni ochib bera olmas edi. Nikohlarini ro'yxatdan o'tkazmoqqa borganlarida unga bir necha marta o'g'rincha qaradi. Dugonalarining havasdan yonayotganlarini ham sezdi. Ammo... xotinini so'yib tashlagan odamni kuyov qilish otasiga nima uchun zarur bo'lib qoldi? Nima uchun onasi itoat bilan ko'ndi?

Yanga - katta xolasi chiqib ketganiga ham ancha bo'ldi. Kuyov esa hayallayapti.

Kun bo'yi qor yog'ib, osmon hasratini to'kib ado qilibdi - havo ochiq. To'lin oy juvon holicha erga tegayotgan qizning ahvolini bir ko'ray deb naq deraza tepasiga sulohlik bilan qo'nib olgan. Hovlida harakat so'nmagan - xotinlar hamon ivirsib yurishadi...

Zaynab o'rnidan turib deraza pardasini yopdi. Joyiga qaytib o'tirdi. Zindonga tushib qolganday bo'ldi. Go'yo to'rt devor, shift bir bo'lib uning ustiga bosib kela boshladi. Nafasi qaytib o'rnidan turdi-da, pardani salgina surdi. Oy nuri xonaga o'g'rincha kirib oqizgina yonib turgan tunchiroq nuri bilan qorishib ketdi.

"Siz o'shami?"

Buning aytilishiga ozroq fursat bor.

Zaynab yotoqxonada kuyovning hayallashidan hayron. Kuyovning esa bu yerga kirishga yuragi dov bermaydi. Uch kun avval kelinning seplari olib kelinganda Elchin qaysi xona yotoq bo'lishini ko'rsatgan edi. Arabistonda yasalgan hashamdor karavotlar

Elchin aytgan xonaga qo'yilib edi. Noila bilan totli tunlarni o'tkazgan, oqibatda esa, Noilaning joni uzilgan xonada endi u boshqa juvon bilan birga bo'lolmas edi. Restoranga jo'nashayotganida ham xobgoh Elchin aytgan xonada edi. Qaytsa... Noilaning joni uzilgan xonaga ko'chirilibdi.

- Hech zamonda dahliz ham ispalniy bo'larkanmi, - dedi ammasi uning noroziligini pisand qilmay. Elchinning tuyg'ulari amma uchun begona edi. Aytsa, "oradan necha yil o'tdi. Erkak kishi sal o'zini qo'lga olishi kerak", deganga o'xshash bir gap eshitardi. Xobgohdan bo'lak barcha xonalar kelin tarafidan kelgan xotinlar bilan band. Hovlida o'zining qarindoshlari izg'ib yurishibdi. Elchin chekib olish bahonasida Anvar bilan darvozaxonada turibdi. Ammasi ikki marta kelib: "Hoy, kirmaysanmi?" deb ketdi. Elchinning gaplarida tayin yo'q. Anvar buni sezyapti. O'rtog'ining kelin oldiga kirgisi yo'qligini anglab turibdi. Sababini so'ramaydi. "Noila esiga tushib ketdi shekilli?" deb taxmin qiladi. "Mayli, o'zini bosib olsin", deb u ham sigaretga sigaret ulaydi... Ammo tonggacha shu holda turish mumkin emas...

- Sovqotdim, oshna, - dedi Anvar. - Endi kir, xotinlar gap qiladi.

Elchin mo'min boladay xo'p, deb uy tomon yurdi. Ostona - muqaddas chegara. Anvar chegarani bosib o'tmadi, hovlida qoldi. Eshik ochilib kuyov to'ra - Otabek emas! - kirdilar. Kelin poshsha - Kumushbibi emas! - yonini eshik tomon berib - atayin emas! - o'tiradilar. Kim keldi, deb yonga qaramaydilar. Eshik mahkam yopilib, kalit buraladi. Narigi xonadan joy olgan xotinlar, g'aflatda qolishdi desak, yanglishmaymiz. Chunki qadimning rasm-rusimi yo'q endi. Xotinlar nima uchun kuyovning uyiga kelib, nima uchun yotib qolishayotganini ham bilmaydilar. Hovlida gulxan yoqish yo'q, kelin boshi uzra palak tortib yor-yor aytish yo'q, isiriq tutatish yo'q, tortishmachoq yo'q, chimildiq yo'q... Kelin-kuyov uy burchagiga tortilgan chimildiq ortida o'tirib tong ottirmaydilar. Xotinlar chimildiqni asta surib mo'ralamaydilar. Kampirlar qizlik olamlarini tashlab, juvonlik ochuniga kirish onlarini xotirlab, chollari bilan bo'lgan keyingi hangomalarni so'zlab kuyov bilan kelin ko'nglini qitiqlamaydilar... Hammasi soddagina: eshik qulflanadi, xotinlar ming'irlab-ming'irlab uyquga ketadilar. Kelin o'ziga pishiq bo'lsa bo'ldi, yo'qsa urf bo'yicha ertaga belgilangan voqea shu tundayoq amalga oshaveradi, yangalar dog'da qolaveradilar...

...Latif qo'llarini chet qo'l kelib siqmadi. "Jonim!" degan so'z uchmadi. U Kumush emas, Zaynab ekani uchun shunday bo'lgandir? Balki u kitobda yozilganday shirin lahzaga arzimasa?

...Elchin avvaliga to'shak ustida Noilasini ko'rdi. Ko'zini chirt yumib oldi. Chuqur nafas olib tuyg'ularini haydab chiqarmoqchi bo'ldi. Bunga picha erishdi. Ko'zini ochganda to'shak ustida Noilasi yo'q edi. To'shak ustida omonat o'tirgan Zaynab - Asadbekning (!) qizi unga qaramasdi. Elchin kelinlik libosida o'tirgan Zaynabga majburiyat yuzasidan yaqinlashib, bilagiga qo'l yubordi. Qattiq siqmadi, ohistagina ushladi.

Zaynab seskandi. Ammo qo'llarini qutqazmoqqa tirishmadi. Uning bilagini ushlagan qo'l begona emas, tanish edi. Zaynab yovqarash bilan, yalt etib dushmaniga qaradi, (ha, u yori emas, dushmani edi!) o'rnidan turdi. Kumushbibi Otabek pinjiga yaqin kelgani kabi yaqinlashmadi. Esankiragan, hayajonlangan bir tovush bilan so'radi:

- Siz... o'shami?!

Bu gap tilidan beixtiyor uchdi. Bu gap Kumushbibining hayajoni bilan uchmadi. Kumushbibi kutilmagan baxt qushi boshiga qo'ngan saodatli qizning esankirashi bilan aytgan edi bu gapni, Zaynabimiz esa uzoq izlagan qonxo'r dushmaniga tasodif bilan ro'para kelib qolgan, baxti toptalgan juvonning ezgin ovozi bilan aytdi.

Savol javobsiz qoldi.

Otabekning "Men o'sha!" degan ko'ngilni quvontiruvchi so'zlari uchmadi. Zaynabimiz "Ko'zlarimga ishonmayman", demadi. Ikki lab o'z-o'zidan bir-biriga qovushmadi... Kichkina nozik qo'llar yelka ustiga, kuchli qo'llar qo'ltiq ostiga yopishmadilar. U kuyov bo'lmishning yuziga uzoq tikilib turmadi... "Kutilmagan bir baxt!" demadi, kulib yubormadi. Bu kulish hovlilargacha eshiltildi... Kuyov bilan kelin bir-birlariga yaqinlashmagan holda o'tirib, tong ottirdilar.

Elchin, so'fi azon aytmay turib, xobgohdan chiqdi. Kuyov chiqib ketishi bilan shoshilib kirgan yanga - Zaynabning katta xolasi jiyanining "o'ziga mahkam bo'lganini" ko'rib, quvondi.

XV bob

1

Vino zavodining boshqoni Sharif Namozov xunuk xabar bilan kirgan kotibaga norozi qiyofada boqdi. Birgina jilmayishi bilan jonini sug'urib olishi mumkin bo'lgan, ammo yangi boshqonning ko'nglini ovlay olmasdan xunobi chiqib yurgan kotiba uning qovoq uyganini ko'rib chimirildi.

- Kiraversinmi? - dedi nozli ohangda.

- Bir oz kutsin, - dedi Sharif, telefon go'shagiga qo'l uzatib. - Ministr bilan gaplashishim kerak.

Kotiba noz bilan burilib chiqdi. Sharif go'shakni joyiga ildi. "Prokuraturaning yana nima ishi bor ekan menda?" deb o'yladi.

Qornida birdan sanchiq turib, ko'ngli aynidi. Cho'ntagidan xapdori chiqarib, ilib qolgan choy bilan ichdi.

Shu yoshgacha faqat ilm deb yashayotgan odam, go'yo peshonasi devorga urilib ko'zi ochilganday, hayotning ma'nosi o'zgacha ekaniga imon keltira boshlagan edi. Baxtli bo'lishimga baxtsizlik asqotadi, deganlaridek, Xudo bu bandasining yumuq ko'zlarini ochmoq uchun atayin qamoq mojarosiga ro'para qilganday edi. Qamoqdan-ku, bir necha kunda qutuldi. Bilagidagi igna izlari ham yo'qolay dedi. Biroq giyohvandlikning to'ridan qutulishi og'ir kechdi. Xuddi achigan ovqat yeb qo'yganday ko'ngli aynib, qorin og'rig'i boshlansa, to'lg'oq tutgan xotin kabi tipirchilab qoladi. Shunaqa paytda ko'ngil qamoqxonadagi yigitni qo'msaydi. U ko'ziga farishta bo'lib ko'rinadi. Kela qolsayu bilagini siqib turib tomiriga em ignasini sanchsa. Og'riq to'xtasa. Bulutlar ustida yonboshlab sayr qilganday orom olsa... O'ttiz ming emas, o'ttiz million so'm beraman degan tilxatga ham imzo chekishga tayyor... Uyida dastlab shu dard xuruj qilganida o'zi ham, xotini ham qo'rqdi. Giyohvandlik to'ridan chiqib ketish mumkinmi, degan muammo er-xotinni tashvishga soldi. Sharifni qamoqxonadan uyga olib kelgan jingalaksoch yigit xapdori tashlab ketmaganida ularning holiga maymunlar yig'lashi mumkin edi. Xapdori em bo'lib, dard asta chekina bordi.

Boshqonlik kursisiga o'tirgan kuni, yo'qlanmagan mehmonday Asadbek kirib kelganida ham xapdorini yutib, dard bilan olishayotgan edi. Sharif Asadbekning dovrug'ini eshitsu ham, o'zini endi ko'rayotgan edi.

Asadbek ustol qirrasiga ko'kragini tirab, tirishib o'tirgan boshqonga qarab turdi. Dard picha chekinib, Sharif qaddini rostlagach, "Ha, nima bo'ldi?" deb ham so'ramadi.

- Yangi amallar qutlug' bo'lsin, - dedi Sharifga qattiq tikilib.

Azobning asoratidan hali to'la qutulmagan Sharif yuzini burishtirib, "Rahmat", dedi. U indamay kirib kelib, bezbetlarcha o'tirib olgan bu odamni vazirlik vakili deb gumon qildi.

- Meni tanimaysizmi? - dedi Asadbek.

- Ko'zimga issiqroq ko'rinyapsiz?..

- Men, Asadbekman! Shunaqa odamni eshitganmisiz?

Behush odam yuziga muzdek suv sepilsa, ko'zi moshdek ochilgani kabi Sharif ham o'zi kutmagan holda, birdan sergak tortdi.

"Shunaqa odamni eshitganmisiz?" Sharif Asadbekni badqovoq, to'ng, yovuz bir maxluqni eslatuvchi odam qiyofasida tasavvur etardi. To'g'ri, qarashi o'tkir ekan. Lekin bu qarashda ham, yuzlarida ham yovuzlik alomati sezilmaydi. Kiyimlar shohona emas, barmoqlarda tilla uzuk, og'izda tilla tishlar yo'q... Sharif Asadbekning qarashiga dosh berolmay o'rnidan turib ketganini o'zi ham sezmay qoldi. Ustolni aylanib o'tib u bilan qo'shqo'llab so'rashdi. Asadbek o'tirgan o'rnida jilmaydi. "Joyingizga o'tiring", dedi. Sharif unga itoat etmay, ustol olib ro'parasiga o'tirib "buyursinlar, taqsirim", degan kabi mo'mintoy ko'rinish oldi. "Qilich bu olimchani qaysar, derdi, muloyimgina-ku?" deb o'yladi Asadbek.

- Ishga kirishib ketdingizmi? - dedi Asadbek, undan ko'z uzmay.

- Sekin-sekin bo'lyapti, - dedi Sharif. U hozir qaynotasi bilan birinchi marta uchrashib, xijolatda o'tirgan kuyovbolaga o'xshardi.

- Shu zavod dunyoga mashhur bo'lishi mumkinmi?

- Ha... - dedi Sharif, - katta foyda berishi mumkin.

- Men dunyoga mashhur bo'lishi mumkinmi, deb so'rayapman. "Porto"mi, "Napoleon"mi, hech bo'lmasa "Beliy aist" darajasiga chiqa oladimi?

- Nega chiqmasin? Biz "Porto"dan o'tib ketishimiz aniq. Men yangicha bir jarayon asosida vino olishni taklif qiluvdim.

Portugaliyaliklar qiziqib turishibdi. Bu jarayonni yanada murakkablashtirish imkoniyatim bor. Zavodda ishlayotgan odam soni uchdan ikkiga qisqaradi. Mahsulot hajmi uch baravar oshadi, sifati yetti-sakkiz marta yaxshilanadi.

- Biz zavodni sotib olamiz.

- Biz deganingiz kim?

- Biz - ikkalamiz. Ya'ni, siz men.

- Hazillashmang, mening pulim yo'q. Undan keyin bu davlatning zavodi.

- Davlat sotadi zavodni. O'tirib qoladigan hamma zavodlarni bugun bo'lmasa ertaga albatta sotadi.

- Bu zavod... o'tirib qolmagan. Katta foyda oladi.

- Hozirgi sharoitda milliarder zavod ham xarob bo'lib ketishi mumkin.

- Yo'q, bu mumkin emas.

- Mumkin.

- Bu mening qo'limdan kelmaydi.

- Sizning qo'lingizdan aralashmaslik kelar?

Sharif tushundi. Demak, Asadbekning rejasi ikki bosqichdan iborat: birinchisida boshqon chetda turadi. Undan ko'ra chapdastroq odamlar zavodni cho'ktirishadi. "Norentabel" degan ro'yxatga kiritiladi. Ikkinchi bosqichda Sharif maydonga chiqadi. Yangi usuli bilan zavodni "ko'taradi".

- Foydaning to'rtidan biri sizniki, - Asadbek shunday deb o'rnidan turib, qo'l uzatdi. Sharif beixtiyor qo'l berdi. Asadbek xayrlashish uchun qo'l olishdimi yo shartni tasdiqlatdimi - Sharif anglay olmasdan qoldi.

Oradan necha kun o'tsa ham Asadbekning gaplarini o'ylaydi. Mag'zini chaqmoqchi bo'ladi. Hozir zavod to'rt million so'm sof daromad oladi. To'rtidan biri - demak, million! Yangi usulga o'tilsa bu yana ko'payadi. Xorijdan dollar ham oqib keladi. Nima, u millioner bo'ladimi? Bunga bir ishonib - ko'ngli yayrab ketadi. Bir ishonmay, ko'ngliga g'ulg'ula oralaydi. Prokuraturadan Zohidning kelgani haqidagi xabar vujudida mudrayotgan o'sha g'ulg'ulani uyg'otdi. Garchi Zohid yomonlik qilmagan bo'lsa-da, Sharifda unga nisbatan nafrat zohir edi. U, shubhasizki, Zohidning yuragida qanday dard borligini bilmasdi. Sharif uchun milisa ham, prokuror, tergovchi ham bir - surishtirib o'tirmay qamaydigan odamlar. Sharif endi ish boshlagan damda, ro'parasidagi qorong'iliklar chekinib, uzoqdagi tilla cho'qqilar ko'rinib, o'sha tomon talpinib yashayotgan paytda kasbi qamashu xo'rlash bo'lmish bu odamni ko'rishni istamas edi. Ammo prokuraturadan kelgan odam uning istagi bilan hisoblashmaydi - shunisi chatoq. Sharif o'zi bilan picha olishib o'tirgach, kotibasini chaqirib, "kiraversin", dedi.

Ularning so'nggi uchrashuvi qamoqxonada bo'lgan edi. Unda Zohid o'rnidan siljmaydigan taxta ustol ortida o'tirardi. Sharif xonaga qo'llarini orqasiga qilib, o'limini bo'yniga olgan odamday qaddini egib kirgan edi. Hozir esa... keng xonada, ustiga to'rtta telefon qo'yilgan katta ustol ortida Sharif o'tiribdi...

Eshikdan Zohid kirib keldi. Orqasida soqchi emas, kotiba ko'rinib, Zohid ichkariga qadam qo'yishi bilan eshikni yopib oldi.

Zohidning qo'llari orqasida emasdi. Qaddi ham egilmagan, yurishi dadil edi. U "kutib tursin", degan gapni eshitganidayoq boshqonning uchrashuvga hushi yo'qligini sezgandi. Ichkari kirib, Sharifning qimirlamay o'tirganini ko'rgach, bir g'ashlandi.

Ammo odob yuzasidan salom berdi. Sharif bosh iring'ab alik oldi. Qo'li bilan ro'parasidagi stulni ko'rsatib, "o'tiring", degan ishorani qildi. Uning dushmani kutib olganday qarshilashi Zohid uchun kutilmagan hol edi.

- Eshitaman, - dedi Sharif, Zohidga qarashga botinmay. U tergovchini xushlamay qarshi olgani bilan sarosimadan hali qutulmagan edi. Shu sababli ham unga tik qaray olmadi.

Zohid esa unga tikilib turdi. "Men hali shunga achinuvdimmi? Shuning begunohligini isbotlamoqchi edimmi? Qamoqda chirib ketadigan to'nka ekan-ku?" deb o'yladi.

Zohid Jalolshilimshiqning ishi bilan band bo'lsa-da, Sharif Namozov taqdiri, vinzavod atrofidagi hangomalarni o'rganishdan butunlay voz kechmagan edi. U hali Jalolshilimshiq Asadbekning yaqinlaridan biri bo'lganini bilmaydi. Bilganda edi, "Asadbek lozim bo'lgan mahalda sizni ham shu yigitday o'ldirtirib yuboradi", deb aytarmidi... Zohidning bu dargohga kelishidan maqsadi dastlabki ish bo'yicha haqiqat tagiga yetish. Nima uchundir "Sharif Namozov menga ko'mak beradi", deb o'ylabdi. Odamning bunchalik tez o'zgarishi mumkinligini hisobga olmabdi.

- Eshitaman, - dedi Sharif bu safar balandroq ovozd.

- Bir tabriklab qo'yay deb kirdim. Shu ko'chaga yo'lim tushib qoluvdi.

- Rahmat.

- To'yda ko'rinmadingizmi?

- Qaysi to'yda?

- Asadbek qizini uzatdi-ku, sizni aytmadimi?

- Safarda edim.

- Attang... Zo'r to'y sizga nasib etmabdi-da, a? Ishlar qiyin emasmi?
- Shuni so'ragani keldingizmi, boshqa gapingiz yo'qmi?
- Boshqa gapmi?.. Bor. Qilich Sulaymonov bilan oralaringizda nima gap o'tgan edi?
- Hech qanaqa gap o'tmagan.
- Unda nima uchun sizga tuhmat qildi. Ozmuncha pulga kuymadi, boyaqish. Sizning qamalishingiz unga nima uchun zarur bo'lib qolgandi?
- Sulaymonovning ishini siz olib boryapsizmi?
Zohid savoldan kutilgan maqsadni angladi:
- Men Namozovning ishini olib boryapman, - dedi dona-dona qilib.
- Namozovning ishi yopilgan, - dedi Sharif to'ng ohangda.
- Hozircha rasman shunday. Siz ko'cha changitib yurgan kissavur bola emassiz. Olimsiz. Qonunni yaxshi bilasiz. Har qanday ish qayta qo'zg'otilishi mumkin, - dedi Zohid, har bir so'zga alohida-alohida urg'u berib.
- O'sha qayta qo'zg'otilganda gaplashamiz.
- Yaxshi niyat, yarim mol, harholda gaplasharkanmiz-ku, - Zohid shunday deb o'rnidan turdi. - Qamoqxonada siz menda boshqacha taassurot qoldirgan edingiz. Sizni olim odam, ilmdan boshqa narsani tan olmaydigan haqiqatparvar kishi, deb o'ylagan ekanman. Bu dunyoda chin haqiqatparvar odam anqoning urug'i ekan, shekilli?
- Haqiqatdan hamma gapirganida ham siz gapirmang endi! - dedi Sharif o'rnidan turib. U Zohidni kuzatish uchun o'rnidan qo'zg'aldimi yo jahli chiqib turib ketdimi, o'zi ham bilmadi.
Burilib ketmoqchi bo'lgan Zohid ajablanib, unga qaradi:
- Nimaga? Men haqiqatga mos kelmaydigan biron ish qildimmi yo so'z aytdimmi?
- Begunoh odamni muttahaamlarning ichiga tiqib qo'yish - haqiqatmi?
- Afsuski, laqmalik uchun qamash mumkin emas. O'shanda sizni laqmaligingiz uchun tiqib qo'yish kerak edi. Molday ichib, bilakka qora doridan urdirib, uyda nima ahvol, bilmaysiz. Yaxshi hamki uyingizga qora dori tashlashibdi. Xotiningizni so'yib, pichoq dastasini qo'lingizga ushlatib qo'yishsa nima qilardingiz?
Zohidning gapi Sharifni titratib yubordi.
- Gapirmang! - dedi u jonholatda.
- Shoshilmang, bu ham bo'lib qolar... sizdaqa odamlarni yo'q qilish cho't ekanmi? Faqat kasingiz boshqalarga uradi. - Zohid shunday deb eshik tomon yurdi.
- To'xtang, siz nimaga shama qilyapsiz?
- Hech nimaga. O'zimcha o'ylayapman. Boshingizga baxt qushi qo'ngan ekan, oyog'idan mahkam ushlang. Jar tepasiga borib qolganingizda attang, demang. Siz o'ynayotgan o'yinning qonun-qoidalarini men bilmayman. Harholda bu ilm odami o'ynaydigan o'yin bo'lmasa kerak.
Ilmdan chekingan ikki odam serhasham bir xonada xuddi daryoning ikki qirg'og'ida turganday gaplashishardi. Ajablanarlisi shundaki, ularning biri haqiqat istab ilmdan uzoqlashdi, ikkinchisi haqiqat yetkazgan jabrlardan bezib, ilmdan yuz o'girdi. Qamoqxonadagi uchrashuvda ular ruhan bir-birlariga yaqin edilar. Endi ular orasida olov daryosi bor. Uni kechib o'tish mumkinmi? Ular yana to'qnashadilarmi - Xudo biladi.
Zohid chiqib ketdi. Ilmoqli gaplari bilan Sharifning yuragini tirnab ketdi. Haqiqat deb jabr chekkanlari to'g'ri. Ammo bu jabrning rohati ham bor edi, tan olish kerak. Haqiqatdan chekinmagan odamning ruhi erkin bo'ladi. Dard cheksa-da, tiz cho'kmagani uchun ruhi yayraydi. Ana shu rohatdan o'zi o'z xohishi bilan voz kechdi. Ammo ruhi uning bu qarori bilan kelisha olmaydi. Zindonda azob chekayotgan bandi kabi nola qilaverdi. Hozir Zohid chiqib ketgach, bu nola yana boshlandi. Sharif o'rniga o'tirib, tirsaklarini stolga tirab, boshini changalladi.
Eshikni qiya ochgan kotiba unga ajablanib qarab turdi-da, yengil yo'talganday bo'ldi. Sharif boshini ko'tarib unga qaradi.
- Telefonga qarang, - dedi kotiba.
Sharif telefon go'shagini qulog'iga tutishi bilan Asadbekning ovozi eshitdi:
- Tinchlikmi?
- Tinchlik.
- Tergovchi bola nimaga kelibdi?
- Shunday o'zi...
- Chaynalmang.
- Sulaymonov bilan oralaringda nima gap o'tgan edi, deydi.
- Qo'rqib ketdingizmi? Qo'rqmang. Bu bola bir o'limtik chivin. Chaqib o'ldirmaydi. Faqat g'ing'illab g'ashingizni keltiradi. Puf desak, chiqqan joyiga kirib ketadi. Omon bo'ling.
Asadbek gapni qisqa qildi.
"Darrov qayoqdan bila qoldi, - deb o'yladi Sharif, - hammayoqqa ayg'oqchi qo'yib tashlagan shekilli?"
Sharif, Zohid aytganday, go'l bo'lmaganda, Qilich Sulaymonovning kotibasi nega almastirildi, deb o'ylab qo'yardi. Agar biron marta bo'lsin shahar markazidagi uch qavatli uy yerto'lasidagi videobarga kirganda edi, kotibaning qaerdan kelib qolganini fahm etardi.
Kotiba kirib yaqiniga videobarda ko'pning jonini olgan nozli jilmayishi bilan yangi xo'jayiniga yaqinlashdi.
- Choy damlab beraymi, Sharifjon aka!
Sharifning dimog'iga yoqimli atir isi urilib, ko'ngli ravshanlashdi.
- Mayli, juda achchiq bo'lmasin, - dedi kotibaga bir qarab olib.
Kotiba ustolning narigi chetidagi choynakni olish uchun orqadan aylanib o'tmay, Sharifning oldidan qo'l uzatib egildi. Sharifning dimog'iga atir isi gupirib urildi. Ko'zi kotibaning siynaband taqilmagan ko'kraklari orasidagi ariqchaga tushib, ko'ngli g'alati bo'lib ketdi. Kotiba hech narsani sezmaganday qaddini rostlab, unga bir ishvali jilmaydi.

2

Birovga yomonlik qilmaydigan odamni "yaxshi odam" deyishadi. O'zgalarga yaxshilik qilmovchini-chi? Boshqalarga yaxshilik qilmaydigan odamning yomonlik istovchidan farqi bormi?

Vinzavoddan uzoqlashayotgan Zohid shu savolga javob istar edi. Ustozi Habib Sattorovich ilmga rag'bat bor, iqtidorli olimga jonini ham berishga tayyor. O'zining ishini chetga surib, boshqaga yordam qo'lini cho'zadi. Bu yaxshilikmi - yaxshilik. Lekin ko'chada birov ochdan shishib o'lyapti, desangiz, yordam berish uchun chiqmaydi. O'sha o'layotgan odam olim desangizgina chiqishi mumkin. Bu-chi, bu ham yaxshilikmi yo ablahlikmi? Sharif Namozov ham shu toifadanmi? Xo'sh, Zohid nima qilishi kerak? Bu olim ochdan emas, to'qlikdan shishib o'lishni ma'qul ko'ribdi. Unga yordam bersinmi? Yashashga o'zida rag'bat bo'lmagan odamni o'limdan qutqarib bo'larkanmi?

Olim odam qanday qilib ilmni mansabga almashtirishi mumkin? Avval mansabga yetishib, so'ng olim degan unvonga erishganlar son mingta. Bu odam esa... To'g'ri, boshqon bo'laturib ham ilmiy ishini davom ettirar. Lekin hozirgi holda ilm yaxshilikka emas, jig'ildonga xizmat qilishi aniq bo'lib turibdi. "Tanlagan kasbining o'zi mayda edi, - degan qarorga keldi Zohid. - Musallas ishlashning yangi usuli. Kinga kerak bu usul. Yangicha musallas jamiyatni yaxshilashga, tozalashga xizmat qiladimi? Uzumni olding, siqib sharbatini chiqarding, idishning og'zini mahkamlab, qorong'i joyga qo'yding. Shunga ham ilm kerakmi? Odamlarni aljtitish, miyasini suyultirishni ham "ilmiy asosda yo'lga qo'yish kerakmi?" Shuni olim dedimmi? Shunga achindimmi? E, ahmoq, Hamdam akaning gaplariga kirishim kerak edi. Hamdam akaga o'xshab bu odamning qorniga bir tepmaymanmi, joni og'rib turganida jinoyatini bo'yniga qo'yib, qog'ozga imzo chekdirib olmaymanmi..."

Zohid yo'lga oq poyandozday to'shalgan qorni g'ichirlatib bosib picha yurgach, pishqirib to'xtagan avtobusga chiqdi.

O'zi ishlagan xonaga kirganida Hamdam Tolipov deraza tokchasiga o'tirib olib sigaret tutatardi. Xona tutunga to'lib ketgan, demak, Hamdam anchadan beri shu yerda, balki kimnidir so'roq qilgandir. Balki kimdir yaqinida tepki yeb chiqib ketgandir...

- Ha, odil prokuror, ishlar qalay? - dedi Hamdam o'tirgan yerida qo'l uzatib. - Haqiqat o'rnatib bo'ldingmi?

- O'rnatyapman, - dedi Zohid, jilmayishga harakat qilib.

- O'rnataver. Bizam bi-ir yayrab yashaylik.

- Kayfiyat yo'qmi? Nima bo'ldi?

- Kayfiyat joyida. Bu dunyoda haromilar bor ekan, kayfiyat joyida bo'ladi. Sen haqiqatni o'rnatganingdan keyin ishsiz siqilib, kayfiyatim buziladi, - Hamdam shunday deb cho'ntagidan daftarcha chiqardi. - Yozib ol: Sherqo'ziev. Taksoparkda yigirma ikki yildan beri ishlaydi. Komilovni aeroportda oxirgi marta shu odam ko'rgan. Komilov ikkita kavkazlik yigit bilan savdoni pishitayotganda yonida bo'lgan. Komilov ularni naqd ikki yuzga tushirib, soat to'rtlarda Chimkentga qarab jo'nagan.

- Chimkentga? Unda Chinoz yo'lga qanday borib qolgan? Balki Sherqo'ziev yanglishgandir?

- Chimkentgaligini aniq biladi. Yo'lda kavkazliklar adashibmiz, bizga Chinoz kerak ekan, deyishi mumkinmasmi? U laqma esa bundan xursand bo'ladi. Harholda Chinoz yaqinroqda. Balki yana besh-o'n so'm qo'shishni talab qilgandir, ular ko'nishgandir.

- Sherqo'ziev uni tanir ekanmi?

- O'sha kuni tanishibdi. Qarasa, mashina o'zi ishlaydigan taksoparkniki, "Oshna, qachon keldingiz?" deb so'rabdi. "Yaqinda keldim", debdi. "Moshin yangi-ku, qanday undirdingiz? Biz uch yildan beri kutaverib sarg'ayib ketdik", debdi. Komilov "sarg'aymaslik uchun tuzukroq uzatish kerak edi", debdi. Sherqo'ziev shunga hayron. Xo'jayinlarga beradiganini berib qo'ygan ekan. Mashina biqiniga "ijara pudrati", deb yozilgan ekan. Taksopark xo'jayinlari esa bunday emas, deb turishibdi.

- O'g'irlanganmi?

- Yangi mashina o'g'irlansa, ular jim o'tirisharmidi? Bu yerda to'dalarning qo'li borligi sezilib turibdi. Asadbekmi, Hosilboyvachchami, Markanyanmi?.. Kim olgan mashinani? Komilov kimning xizmatkori? Ha, Sherqo'zievning gapiga qaraganda Komilov Sibirdagi jononlarning qiliqlarini ta'riflab bergan ekan. U Sibirda nima qilgan? Gastrolga borganmi? Gap kavlasang, savol qaynab chiqaveradi. Sen unga javob topa olmasang kerak.

- Shu darajada noshudmanmi?

Hamdam deraza tokchasidagi "shohsupasi"dan tushib, Zohidni yelkasiga yengil musht urib qo'ydi.

- Gap sening noshudligingda emas. Bu chigalni hatto ulug'lar ulug'i Hamdam Tolipov ham yecha olmaydi, - u shunday deb kulib qo'ydi. - Ko'nglim sezib turibdi, bu to'daning ishi. To'g'ri, yog'ochning uchta emas, ikkita uchi bo'ladi. Bir yog'ini bossang, ikkinchi tomoni kelib peshonangga uriladi. Yo yaqin kunlar ichi to'dalarning o'zi keraksiz bir odamini qotil qilib ko'rsatib, senga ro'para qiladi, yo "ochilmagan ishlar" ro'yxati bittaga ko'payib, sen xo'jayining oldida noshud xodim sifatida qaddingni kerib-turasan. Hamdam gapini hazilga burmoqchi edi, eplolmadi. Tabiatan keskinroq odamning kayfiyati buzilib turgan paytda hazil qilishi tuyaning balet raqsiga tushishiday bo'lar ekan. Hamdamning bunaqa hazillari Zohidga yangilik emas. Hamdam o'z yog'iga o'zi qovurilib turgan paytda oldindan kelgan odamni tishlaydi, orqadan kelganni tepadi, ayamaydi. Faqat marhamat qilsagina hozirgiday hazillashib qo'yadi.

O'xshatmasdan uchratmas, deganlariday Zohidning kayfiyati ham o'zingizga ma'lum. Sharif Namozovning gaplari, qilig'idan tamom gangigan Zohidga Hamdamning hazili malol keldi.

- To'da, to'da, deysiz nuqul. Shunchalik joningizni olib qo'rganmi ular? Kim o'zi ular - odammi yo devmi?

Hamdam ro'parasidagi jizzaki yigitni endi ko'rayotganday qattiq tikildi.

- Ularning kimligini bilmaysanmi? Ular odam ham, dev ham emas. Ular ajdarho. Yuz boshli ajdarho. Ammo tanasi, qorni bitta.

Ular quvvatni qeradan oladi, bilasanmi? - Hamdam ko'rsatkich barmog'ini yuqoriga niqtadi. - Ajdarhoning joni saqlanadigan quticha o'sha yerda. To'dalarga faqat o'shalar bas kela oladi. Sen ajdarhoning boshlarini nima bilan uzmoqchisan, quruq gap bilanmi? Yo "bu dunyoda adolat degan gaplar ham bo-or", deb ajdarhoning qulog'iga azon aytasanmi? O'shalar, - Hamdam barmog'ini yana yuqoriga nuqdi, - qo'lingga o'tkir qilich ham berishi mumkin. Sen borib ajdarhoning bitta boshini uzasan. Senga rahmat aytishadi. Gazitda suratingni chiqarishadi. Yuzta boshdan to'qson to'qqizta qoladimi shunda? Bekorlarni aytibsan. Sen uzib tashlagan bosh o'rniga darrov boshqasini qo'yishadi.

- Falsafadan dars berishga arziydigan domla bo'lib qolibsiz, - dedi Zohid, piching bilan.

- O'g'rivachchalarni quvlab yurgan odamning falsafasi ham shunaqa mayda bo'ladi. Senga achinganimdan bi-ir gapirib qo'yaman-da. U yerda kosang oqarmaydi. Faqir kishi panada bo'lgani ma'qul-da. Adolat qilishingga ular yo'l berishmaydi. G'irrom ishlarga esa sening vijdoning yo'l qo'ymaydi. Ikki o't orasida qovurilib yuraverasan. Mana, oldingi ishing nima bo'ldi? Ovsarga o'xshab og'zingni ochib qolaverding.

- Endi oshirvordingiz, aka. Gap deb gapiraverar ekansiz-da. Og'zimni ochib qolganim yo'q. Ilonning dumini ko'rib turibman.

- Zo'rsan-ku! - Hamdam qoyil qolgan odamday ko'zlarini katta-katta ochib, Zohidga qaradi.

- Masxara qilmang. Sizga to'g'risini aytyapman.

- Ilonning dumini ko'rib nima qilasan? - Hamdam endi oshkora piching bilan gap boshladi. - Ilon kavagiga kirib ketishi mumkin.

Siz kavak og'zida poylab o'tiraverasiz, ilon esa do'ngning narigi tomonidagi kavakdan chiqib ishini qilaveradi. Qochmasin, deb dumini bossangiz, nima bo'lishini bilasiz-a? Ha, chaqadi!

Zohid bu gaplarni toqat bilan eshitdi. Hamdam hayajonini bir oz bosib olgach, vinzavodga kirganini aytdi.

- Ana, ko'rdingmi! Bu marazga rahming keluvdi. Shuni deb Asadbek bilan olishmoqchi eding. Shuni deb o'lib ketsang, ammo juda xafa bo'lardim. - Hamdam ustol ustidagi qora daftarchani olib varaqladi. Kerakli sahifani ochgach, telefon go'shagini ko'tarib, raqam terdi. - Allo, vinzavodmi, singlim, menga direktor o'rtoq Namozov keraklar. Polkovnik Musaxo'jaevman. Majlis tugashini kutishga vaqtim yo'q. - Hamdam "hozir boplayman", deganday Zohidga ko'z qisib qo'ydi. - O'rtoq, Namozov, salom. Polkovnik Musaxo'jaevman. Turmadan beshta jinoyatchi qochganini eshitingizmi? Gazit o'qiyisizmi o'zi, hammayoqda shov-shuv-ku? Nega aloqasi bo'lmasin, sizga ham aloqasi bor uchun telefon qilyapman. Kecha kechasi turmani kavlab beshta xavfli jinoyatchi qochgan. Ular orasida Qilich Sulaymonov ham bor. Taniysiz-a uni? Xullas, u kimdandir o'ch olishini aytgan ekan. Kimlarni nazarda tutganini bilmaymiz. Lekin har ehtimolga qarshi sizni ogohlantirib qo'yamiz. Agar uni ko'rib qolsangiz, darrov bizga xabar qiling. Xo'p, xayr.

Hamdam go'shakni joyiga qo'yib, jilmaydi.

- Dovdir. "Albatta qo'ng'iroq qilaman", deydi. Kinga, qanday telefon qiladi, ovsar. Dushman uyasiga g'ulg'ula solib qo'ydim. Hozir qo'ng'iroqlar boshlanadi. Milisaga, prokuraturaga, turmaga... Tasavvur qilyapsanmi? Oyog'i kuygan tovuqday bo'lishadi. Shuni bi-ir tomosha qilsang, xumordan chiqsang.

- Bekor qildingiz, foydasi bormi?

- Foydasi bor. Hech bo'lmasa ko'ngil, - Hamdam ko'kragiga yengil mushtladi, - taskin topadi. Bu itdan tarqalganlarni giribonidan ushlab o'tqizib qo'yish qo'limizdan kelmaganidan keyin iniga bir marta cho'p suqib qo'ysak yomonmi? Hadeb biz kuyib-yonib yuraveramizmi? Ular ham bir kuysin.

- Baribir bekorchi ish bu.

- Vey, menga qara, prokuror. Sen ishingni o'zgartir. Sen jensovetga rais bo'lib bor. Sening joying o'sha yerda, ha!

XVI bob

1

Asadbek to'ydan keyin bir oz halovat toparman, deb o'ylagan edi. Qiz uzatgan odamda halovat bo'lmasligini u qayoqdan ham bilsin! Qiz kuyovnikiga ketar oldidan otasi huzuriga bosh egib keluvi, otaning esa duo qiluv rasm edi. Zaynabni shu rasimga binoan boshlab keldilar, ammo o'z hovlisida emas, restoran ostonasida, mast-alast nigohlar guvohligida duo qilmog'i lozim bo'ldi. U ko'p yaxshi niyatlarni diliga tugib qo'ygan edi. Qizining mo'minlik bilan bosh egib kelayotganini ko'rganidayoq hushi uchdi, tomog'iga bir nima tiqildi. U onasining o'limidan so'ng ko'ziga yosh olmagan edi. Hozir yig'lagisi keldi. Qizi bir qadam berida to'xtadi. Asadbek otasini quchoqlab yig'lagan qizlarni ko'rgan, o'z qizining ham shunday qilishini kutib edi. Baxtiga bunday bo'lmadi. Asadbek avvaliga "nima uchun to'xtab qoldi?" deb ajablendi. Keyin "yaxshi bo'ldi, yig'lasa men ham o'zimni tutib turolmas edim" dedi-da, fotihaga qo'l ochdi. Hayajon o'ylab qo'ygan gaplarini to'zitiv yuborgan edi. O'ylashga, gap topishga fursat yo'q - yuzlab qo'llar duoga ochilib, yuzlab ko'zlar unga tikilgan, "Baxtli bo'lgin, qizim", deyishdan o'zga so'z topolmadi. Qiziga yaqinlashib, peshonasidan o'pdi.

Qizi Asadbek yuragining bir parchasini yulib olib ketdi.

Shundan beri xayoli qizida. Eshik tiq etsa xavotir bilan qaraydi. Telefon jiringlasa ham yuragi bir to'lqin uradi. Nazarida qizi sharmandalik yukini ortmoqlab, ko'zyoshini to'kib, faryod urib kirib kelayotganday tuyulaveradi.

A'yonlari uch-to'rt kun dam oling, deyishganida ko'ngan edi. Birinchi kuniyoq uyda qolish dam emas, azob ekanini his qilib shahar markazidagi qarorgohiga jo'navordi. Bugun ham ertalabdan saroymonand xonasida a'yonlarini kutmoqda edi.

Chuvrindi Samarqandga shirinsuv korxonasini ishga tushirishga, Kesakpolvon esa Marg'ilondagi muzqaymoq korxonasining nima sababdan to'xtab qolganini aniqlash maqsadida ketishgan edi.

Asadbek xonasiga kirishi bilan hisobchini chaqirdi. Videobarning o'ng tomonidagi xona hisobchiliki. Yapon anjomlari bilan ish yurituvchi hisobchi Asadbekni qiziqtirgan har qanday ma'lumotni bir lahzada yetkazadi. Bu safar ham shunday bo'ldi. Viloyatlarga tariqday sochilgan, ko'rinishi nazarga tushmas darajada kichik, ammo foydasi katta korxonalaridan xazinaga pul avvalgiday oqib turibdi. Asadbek vinzavod masalasini hal qilib olgach, bu xo'jalikni teng ikkiga bo'lib, a'yonlarga berishni niyat qilgan. A'yonlar buni bilishadi. Shu sababli korxonalaridan hamisha boxabar bo'lib turishadi.

Asadbek hisobchining axborotidan ko'ngli to'lib o'tirganida telefon jiringladi. Qo'shni xonadagi qizlardan biri yoqimli ovozi bilan gapirib, vinzavod direktori yo'qlayotganini bildirdi. Asadbek moviy telefon go'shagini ko'tardi. Ikki soatcha ilgari vinzavoddagi odamlar prokuror kelganini bildirishgan, Asadbek, "Qo'rqmang, biz hammasidan xabardormiz", degan mazmunda ko'ngliga dalda bergan edi. "Bunga yana nima jin tegdi", degan xayolda go'shakni qulog'iga tutdi. Sharifning xavotirga tushganini ovozi oshkor qilib turardi. U Qilich Sulaymonovning qamoqdan qochganini aytgach, Asadbek:

- Bo'lishi mumkin emas! - dedi keskin. - Kim telefon qildi?

- Polkovnik Musaxo'jaev degan odam.

- Qaerdan?

- Milisadan bo'lsa kerak.

- Nima ko'p, milisaning idorasi ko'p. Nima ko'p polkovnik ko'p.

- To'g'ri... lekin Musaxo'jaev bittadir?

"Yana aql o'rgatadi-ya", deb g'ijindi Asadbek.

- Vahima qilavermang. Qilich Sulaymonovdan o'nta bo'lsa ham qo'rqmang.

Asadbek ig'voning isini tuygan bo'lsa ham, kerakli bir joyga qo'ng'iroq qilib, aniqlab berishni topshirdi.

"Qilichning qochishi hecham mumkinmas. Xohlasa shunday ham chiqib keladi. Yo Hosil aralashdimi? Qochganlar uning odamlari bo'lsa, balki shu gap ham to'g'ri chiqar. Bu boyvachchanning qimirlashi yaxshi bo'lmayapti. Qilichni o'tqazib qo'yib bekor qildimmi?.."

Chorak soatga qolmay hammasi ayon bo'ldi. Qamoqdan besh kishi qochgani to'g'ri, lekin Qilich Sulaymonov joyida edi.

Polkovnik Musaxo'jaev degan odam esa yo'q. Demak, ig'vo! Kinga kerak bu ig'vo? Maqsad Sharifni qo'rqitib qo'ya qolishmi? Yo Asadbek saltanatiga tosh otib, g'ashiga tegishmi? Kim bo'lsa ham nozik joyidan olgan. Begonaning ishi emas bu. Asadbek bir to'xtamga kelishga ulgurmay Hosilboyvachcha qo'ng'iroq qildi.

- Akaxon, to'yingiz charchoqlari chiqay dedimi? Ammo olamjahon zo'r to'y qildingiz-da! Hormang, deb supraqoqdiga borishga vaqt bo'lmadi. To'yingizning ertasiga Farg'onaga jo'nab qoldim. Bugun qaytdimu okaxonni bir yo'qlab qo'yay, dedim.

- Tinchlikmi? - dedi Asadbek.

- G'alvali ishlar bor. Ko'rishganda aytaman.

- "Kamaz"ga ketganlardan darak bormi? Qo'lidan ish keladigan bolalarimmi o'zi?

- Bu yog'iga xotirjam bo'ling, okaxon. O'nta "Kamaz" sizniki. Shu hafta ichi yetkazib kelishmasa, basharamga tuflang.

- Sizday ukaxonlarga ishonmasak, kimga ishonamiz, shunchaki so'rab qo'ydim-da.

- Ammo, to'yingiz jannatning to'yidek bo'ldi-da! Biz ham shunday to'ylarga yetaylik, deb niyat qildik. Endi kichkinagina bir maslahatli ish bor. Kuyovingizga bir xizmatcha chiqib turibdi. Bir qadrdomimiz to'y...

- Hosilboy, jigarim, bunaqa gaplarni o'ziga ayting... Men "amma-xolasi havodor", deb o'tiradigan dasturxonchi emasman, shekilli?

- UZR, okaxon, avval oldingizdan o'tay devdimda...

Hosilboyvachcha uzr ayta-ayta xayrlashdi. Asadbek go'shakni joyiga qo'yib, so'kindi. "Hayvon-e, - dedi u, - endi kalaka qilishni boshladimi? Nima demoqchi? Otarchiga qiz berib, uning gumashtasiga aylanding, demoqchimi?.. Maqsad nima? Elchinni to'yga aytishmi? Undan mashhurroq otarchilar turganda-ya? Ha, tulki! Elchinni to'yga olib borib, kalaka qiladi. "Ko'rib qo'ylaring, Asadbekning kuyovi kerak bo'lsa oyog'imni o'padi", deydimi? Nima uchun qo'ng'iroq qildi o'zi? Maqsad shuni so'rashmideki yo holimdan xabar olmoqchimidemi? Sharifga shuning odamlari telefon qilmaganmi? Bu g'alva kimga kerak?"

Asadbek shu to'xtamga keldi. Katta urushlarning mayda qitmirliklardan boshlanishi unga ma'lum. Hosilboyvachchanning yagona hokim bo'lishga tirishishi ham unga sir emas. U tulki urushni o'zi boshlamaydi. Birinchi bo'lib qo'l ko'tarishga Asadbekni majbur qiladi. "Qani, g'imirlayver-chi..." Asadbek shunday deb g'ijinib, o'tirgan yerida Bo'tqani chaqirdi.

- Jamshid shu yerdami, ayt, otarchini... Elchin akangni topib kelsin.

- Xo'p bo'ladi, Bek aka, okaxon kelgandilar, - Bo'tqa shunday deb xushxabar yetkazganday jilmaydi.

- Qaysi "okaxon"?

- Jalil akamiz-da.

- O'zimi?

- Ko'chada ikkita chol turibdi, birga kelishdi.

- Qani, chaqir-chi.

Jalil bir oz kutib qolganmi, tumtayganroq ko'rinishda kirib keldi. Asadbek uni o'rnidan turib qarshiladi.

- Kiravermay, o'tirdingmi? - dedi Asadbek. - Bunaqa odating yo'g'idi-ku?

- Hurmating bor, oshnam. Biz bir bekorchi odam bo'lsak, - u shunday deb qo'ltig'iga qistirib olgan eski gazitga o'rog'lik narsani uzatdi. - To'yga kelolmadim. Yaxshi o'tkazib oldingmi?

Asadbek kulimsirab gazitni ocha boshladi. Jalil nima keltirganini u bilardi. Bilsa ham do'stining ko'ngli uchun ochishga majbur edi. Ochmasa Jalil bobillab berishi tayin. Eski gazitga eski kalish o'ralgan edi. Bu o'sha eski falsafa - sudrab yurgan chorig'ingni unutmam.

- To'yga kelmaganingga gina qilib o'tiruvdim, tinchlikmi o'zi, nimaga kelmading?

- Sen meni to'yga aytdingmi? - Jalil ovozi bir parda ko'tardi.

- Birinchi bo'lib senga xabar berdirganman.

- Katta bo'lsang o'zingga, bu birinchidan, boyvachcha bo'lsang ham o'zingga, bu ikkinchidan, xo'pmi! Laychalarini yuborib to'yga aytirdingmi? O'zingning oyog'ing yetmadimi?

- Endi oshna, to'ychilik, shoshib qolarkansan.

- O'zingga o'xshagan boyvachchalarni aytishga shoshmagandirsan?

- Xo'p, tavba qildim, men ahmoqman, - Asadbek ham ovozi ko'tardi, - o'zim bormabman. Oshna degan eshitsu kelaveradi.

Og'aynisining yonida dalda bo'lib, qo'l qovushtirib turadi.

- Ha, bo'пти, qo'rqqan oldin musht ko'tarar, deb jirillayverma. Nimaga kelding, deb so'ramaysan-mi?

- Bir g'alvani boshlab kelgansan-da, ko'chadagi chollar kim?

- Soli ota bilan Jo'ra cho'loq.

- Jo'ra cho'log'ing kim?

- Yaqinda kelgan. Sobir qozoqning uyini sotib olgan. Tanimasang kerak uni.

- Nima ishlari bor ekan?

- Men aytaymi, o'zlaridan eshitasanmi?

- Chaqir.

Asadbek Jalilning izidan chiqib, oqsoqollarni videobarda kutib oldi-da, to'rt kishiga mo'ljalangan ustolga boshladi. Bo'tqa buyruqni kutmayoq, dasturxon bezadi. Qariyalar yerto'la ham shunaqa ajoyibxonaga aylantirilishi mumkin ekan, deb hayratlanib o'tirishdi. Bir piyoladan choy ichilgach, Soli ota deganlari ohista so'z boshladi:

- Endi o'g'lim, biz otang rahmatli bilan vaqtda oshnachilik qilganmiz. To'g'ri odam edi. Birovning ko'nglini og'ritmasdi.

- Joyi jannatda bo'lsin, - deb gap qistirdi Jo'ra cho'loq deganlari. Soli ota "gap qo'shmay turing", deganday unga qarab oldi.

- Gap shuki, o'g'lim, sizdan ham rozimiz. Mahallaga xizmatlar qilib berdingiz. Xizmatlaringizni unutmamiz. Ammo bir ishingizdan norozimiz, shuni aytgani keldik.

- Ko'pchilik norozi, yaxshi ish qilmabsiz, - dedi Jo'ra cho'loq.

Asadbek ajablanib, Jalilga qaradi. U "hozir o'zing eshitasan", deganday im qoqdi.

- O'g'lim, bilasiz, mahallamiz eski, to'kilaman, deb turibdi. Bitta katalakdekkinu uyda o'nta oila. Bolalarimiz turmush qurib o'z uylariga sig'may ijaralarda o'tirishibdi. Bu eskilar qachon buzilarkin, qachon bizga ham uy tegarkin, deb kutaverib sarg'ayib ketdik.

- Bunaqada sil bo'lib ketish hech gapmas, - dedi Jo'ra cho'loq. Soli ota unga yana bir marta norozi qiyofada qarab oldi.

Asadbek bu tashrif tashabbusi Soli otadan emas, aynan shu cho'loqdan chiqqanini anglab, g'ijindi. Uzoqdan boshlangan gap mohiyatiga yetguncha toqat qildi.

- Gapning indallosi shuki, o'g'lim, bultur uylar buziladi, deb o'lchab-netib ketishuvdi. Endi eshitsu, buzilmasmish. Uzunquloq gaplarga qaraganda sen to'xtatgan emishsan.

- Menmi? - Asadbek ajabladi. - Kim aytdi?

- Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamay-di, - dedi Jo'ra cho'loq.

Asadbek unga qovoq uyub qaradi:

- O'sha shamol qayoqdan keldi?

- Endi eshitdik-da, o'g'lim. "Ota-onam yashagan uyni buzdirmayman" deganmishsan. Bir jihatdan sen haqsan. Mening ham ko'zim qiymaydi. Sakson yildan beri ko'rganim shu mahalla. O'ligim shu uyimdan chiqsa armonim yo'q edi. Lekin ilojim qancha? Bolalarimga achinaman. Qo'lim kaltalik qilib, tuzukroq uy-joy eplab berolmadim. Nochorman-da...

- Soli ota, siz shu gaplarga ishondingizmi? Hukumat buzaman desa, mendan so'rab o'tirarkanmi? Men hukumatga kimman? Hech kimman! Odamlar gapiraveradi-da.

- Odamlar ammo emas, bo'lar-bo'lmasga gapiraverishmaydi, - dedi Jo'ra cho'loq. - Sizning kimligingizni bilamiz. Qayoqqa qo'l uzatsangiz yetadi.

- Shunaqami?! - Asadbek qo'lidagi piyolani ustol ustiga taq etib qo'ydi. Jo'ra cho'loqqa g'azab bilan tikildi.

Jalil ham, Soli ota ham ish buzilganini fahmlashdi.

- Mayli, o'g'lim, xafa bo'lma, odamlarning og'ziga elak tutib bo'lmaydi-da, - dedi Soli ota vaziyatni yumshatishga harakat qilib. Ammo g'isht qolipdan ko'chgan, suhbatni davom ettirishning hojati yo'q edi.

Asadbek bir ko'ngli Bo'tqani chaqirtirgisi, bu cho'loqni ko'chaga uloqtirgisi keldi. Yonida o'tirgan Jalil "o'zingni bos", degan ma'noda soniga turtib qo'yaganida balki shunday qilardi ham. Biroq, faqat jisman emas, aqlan ham oqsoq bo'lganlar valdiraganida jim o'tirolmas edi. Bunaqalarning "Bopladimmi!" deb chiqib ketishiga yo'l qo'ya olmas edi.

- Sen kimsan o'zing? - dedi Asadbek, Soli otaning gapiga parvo qilmay. Uning dabdurdustdan sansirashga o'tishi Jo'ra cho'loqni andak dovdiratdi. U javobga og'iz juftlamay turib, savol yana takrorlandi: - O'zing kimsan, deyapman. Mahallaga bitta tosh qo'rganmisan? Kecha kelib bugun hammayoqni sasitib yurgan senmisan, hali?! Soli ota, it yetaklab yurish odatigiz yo'q edi-ku, qariganingizda sizga nima bo'ldi? Bu agar mahallaga sig'mayotgan bo'lsa ketiga bir tepish kerak, chiqqan joyiga kirib ketsin. Jalil tizzasi bilan yana soniga turti.

- Bo'ldi, qo'y endi, - dedi.

- Sen jim o'tir. Kimligimni bu bilmasa sen bilasan-ku? Shunaqa deyihsa, boshlab kelaverdingmi? Agar qo'limdan kelsa... buzdirtirmayman mahallani! Hammayoq buzilib bo'ldi. Bitta mahalla qolsin. Ammo mana buni, - Asadbek ko'rsatkich barmog'i bilan Jo'ra cho'loqni ko'rsatdi, - yo'qotinglar. Mahallaga begona aralashmasin.

- Siz...

Jo'ra cho'loqning gapi og'zida qoldi. Soli ota duoga qo'l ochdi.

2

Asadbek ig'vo qilinganini, Qilich Sulaymonov qamoqda o'tirganini aytganidan keyin ham Sharif tinchimadi. Esi og'ib qolgan odamday xonasida u yoqdan-bu yoqqa borib kelaverdi. "Nimaga ig'vo qilishadi, kim ig'vo qiladi?" degan savol miyasiga o'nashib olib tinchini buzdi. Telefon qo'ng'iroqlariga ham javob bermadi. Kotiba birinchi marta eshik ochib, ajablandi. Ikkinchisida "jinniroq odammi bu", deb cho'chidi.

Sharif xonasiga sig'madi. Paltosini kiyib uyiga ketdi. Qamoqdan qaytgan kunning ertasiyoq o'zi uchun ham kutilmagan bir tarzda hovlisida qurilish boshlangan edi. Ikkita ag'darma mashina pishiq g'isht tashlab ketganida "sho'pirlar adashdi-yov", deb o'yladi. So'ng to'rt kishi g'ishtni hovliga tashiy boshladi. So'ng taxta keldi. Mardikorlar Sharifning savoliga faqat yelka qisishdi. "Bizga pul berib buyurishdi, biz ishlayapmiz", deyishdan nariga o'tishmadi. Bu harakatlar Asadbekning himmati tufayli bo'layotganini keyinroq bildi. Undan ko'ra ko'proq Nasiba xavotirga tushdi. Erining qamalishi, pul so'rab yozilgan xat, so'ng to'satdan ozod bo'lishi, keyin qurilish... vinzavodga boshqon bo'lish... Har qanday ayolning esini o'g'irlashi turgan gap. Ayollarning sochi uzun, aqli kalta, deganlar ularning ko'ngli sezgir bo'lishini hisobga olmagan bo'lsalar kerak. Xonadonlari boshi uzra yopirilib kelayotgan abri baloni erlardan avvalroq sezadilar. Sezadilar-u, uni qaytarishga ojizlik qiladilar. Nasiba erining yomon bir o'yinga aralashib qolganini sezib turardi, ammo uni bu o'yin girdobidan chiqarib olishga qurbi yetmasdi. Qurilishni qanday to'xtatsin, qanday qilib vinzavod boshqonligidan bo'shatsin? Shuncha yil kamtar hayot kechirib, birdaniga dabdaba boshlanishi mahalla nazaridan chetda qolarkanmi? "Bosib qo'ygan pullari bor ekan, pismiqlar!" deyishadimi yo "vinzavodga xo'jayin bo'lib bosar-tusarini bilmay qoldi", deb gap tarqatishadimi? Nechta odam kerakli joylarga xat ham jo'natgandir...

Nasiba bexos kirib kelgan erini ko'rib ajablandi. Oqargan yuziga qarab "to'blari qochibdi", deb o'yladi.

- Ustalar qani? - dedi Sharif, xotining salomiga alik olmay.

- Kelishmadi. Kecha "sovuqda g'isht termaganimiz ma'qul", deyishuvdi.

- He, noshud! Shularni ham eplab ishga solmagin! Bunaqada yuz yilda ham bitmaydi uying.

- Voy, men ularga xo'jayinmanmi?..

- Og'zingni ochib o'tiraver. Katalakday uyda katta bo'lgansan. Senga odambashara uyning keragi yo'q. O'tiraver!

Nasiba erining avzoyi buzilganini bilib, bitta gapdan qola qoldi. Er g'azab otiga minib, qilich yalang'ochlagan mahalda xotinga qiyin. Erga peshma-pesh gap topib berib tursa yo kaltak yeydi, yo uydan haydaladi. Bitta gapdan qolsa yana yomon - xotindan javob qaytmagach, erning g'azab toshlari ichida qolib, qiynab yuboradi. "Nimaga tumtayib olding, gaplarim yoqmadimi?" deb boshqa tomonga hujumga o'tadi.

Hozir ham shunday bo'ldi. Sharif bisotidagi baqiriqlarni ishlatib bo'lgunicha Nasiba indamay turaverdi. Keyin uyga kirishdi.

Sharifning nazarida uy isib, dimiqib ketgan ekan. Nasiba bu uchun ham gap eshitdi. Sharif tajribaxonasiga kirib bir piyola o'tkir musallasdan ichgach, hovuri sal bosildi. "Nasibaga nima uchun baqirdim?" degan savol uni insof ko'chasiga qaytardi.

Nasiba hozir turib ketadiganday divanda omonat o'tirar edi. Sharif uning yonidan joy oldi.

- Bo'ldimi? - dedi Nasiba, zardali ovoz bilan. - Nafsingiz orom oldimi?

Bir tomon o'qlarini otib tamom qilgan, endi ikkinchi tomonning qarshi hujumga o'tishi uchun sharoit yetilgan edi.

- Hm, gaplarim yoqmadimi? - dedi Sharif, chekinish niyati yo'qligini ma'lum qilib.

- Yoqdi, moyday yoqdi. Nima bo'ldi o'zi?

- Hech nima. Ustalar javob berib yuborganingni...

- Ustalar men javob beribmanmi? Ustalar ishlasa ham baribir, alamingizni mendan olardingiz. Ayting, nima bo'ldi?

Endi chekinmasa bo'lmaydi. Itning fe'li egasiga ma'lum, deganlariday, Nasiba erining odatini biladi. Qachonki, ishxonada yo ko'chada noxushlikka duch kelsa, alamini uydan oladi, keyin hasratini to'kadi.

- Meni ham odam qatoriga qo'shishibdi, - Sharif hazil ohangida gapirmoqchi edi, uddalay olmadi. So'zlari labidan titrabroq uchdi.
- Bittasi telefon qilib, "Sulaymonov qamoqdan qochdi", deydi.
- Ado bo'lsin, qochsa sizga nima?
- Sharif "u seni o'ldirmoqchi" degan gapni aytmedi. Aytsa, Nasiba vahimaga tushishi mumkin edi.
- Qochmagan ekan, ig'vo qilishibdi.
- Voy, adasi, bu ishlar menga sirayam yoqmayapti. Qo'ying hammasini, tinchgina o'tiraylik.
- Chekinish tadorigi aldamchi ekan. Musallasga aldangan g'azab birdan bosh ko'tardi. Xotining dildan kuyinib aytgan gapi unga g'arazday bo'lib tuyuldi.
- Sen tinchgina o'tir. Boshqalar mening boshim- ga chiqib olib istagan noma'qulchiligini qilaversin, a?!
- Qarshi tomon javob bermay, yana ma'sumalik libosiga o'randi. Sharif shart o'rnidan turib tajribaxonasiga qarab yurdi. Nasiba chuqur uf tortib qo'ydi. Sharif bir piyolaga qanoat qilmay, yana bittasini bo'shatgach, xonasiga qaytdi.
- Men kimman, bilasanmi? - dedi xotini oldiga kelib. Nasiba "kimsiz?" deganday unga qaradi-yu, yana indamadi. Savolga Sharifning o'zi javob berdi: - Men olimman! Meni chet el ham biladi! Qaysi akademigingning orqasidan chet elliklar yuribdi. Bu akademiklarning, do'kturlarning chet elga borib qolsa, ularga it qaramaydi. Chunki ularda ilm yo'q. Menda ilm bor. Lekin suyanadigan tog'im yo'q! Endi tog' topildi. Odamlar nima desa deyaversin. Men faqat o'sha toqqa suyanaman. Namozovning kimligini bilib qo'yishsin. Men ham o'sha yo'limni to'sgan akademiklarningga tupurib o'taman. Endi tinch o'tirish yo'q, bilib qo'y. Tinch yurib topganim qamoq bo'ldimi? Qamoqda chirib ketishim kerakmidi?
- Shu payt qornida kuchli og'riq qo'zg'alib, gapini davom ettirmoqchi qoldi. Bukchayib, o'xchidi. Nasiba chaqqon turib, erini yelkalarini ushlab, divanga yotqizdi-da, xapdori berdi.
- Nasib, bu g'alvalar o'tkinchi. Biz ham odamlarga o'xshab yashaylik-da.
- Nasiba eriga qarab bosh chayqadi.
- Shu paytgacha odamga o'xshab yashaytuvdik...

3

Jamshid bu xonadonga necha marta kelgan bo'lsa, har safar eshik ochiq bo'ladi. Shu sababli jing'iroqni chalib o'tirmay, to'g'ri hovliga kirib boraverardi. Bu gal ham shunday qildi. Hovlini bosib o'tib, uyga yaqinlashdi-da, "Hofiz aka!" deb chaqirdi. Elchin uyida yo'q edi. Videoda hindcha tamosha ko'rib o'tirgan Zaynab yuragi siqilib o'rnidan turgan, bu onda deraza yonida edi. Tamoshada ikki oshiqning qovushganini ko'rib, Jamshidni eslagan, uni ko'rgisi kelgan edi. Yaratgan uning ohini eshitib, Jamshidni bu xonadonga keltirib qo'ysami? Yana qo'ng'iroq jiringlamasdan darvozaning yonidagi eshik ochildi. U o'z uyiga kirganday kirib keldi. Zaynabning yuragi esa potirlab, joni halqumiga kelib qoldi. Et bilan teri orasida mudrayotgan shayton uyg'onib, juvonning badanini ajib bir haroratda isita ketdi.

Jamshid uyga yaqinlashib, to'xtadi. Nimadir dedi. Zaynab eshitmadi. Jamshid ikkinchi marta "hofiz aka, ho', hofiz aka!" deganda uning ovozi arang qulog'iga yetib keldi.

- Hozir, - dedi Zaynab, ammo o'z ovozi o'zi ham eshitmadi.

Jamshid uchinchi marta chaqirdi. Shunda Zaynab deraza yonidan qochib, eshik tomon yurdi. Nazarida oyoqlari og'ir, arang yurayotganday edi. Aslida esa eshikkacha uchib bordi. Eshikni ochdi-yu, ostonada to'xtadi. Hovli tomon oyoq bosishga jur'ati yetmadi. Chunki bu mahalda hayo ham uyg'onib, shayton bilan ixtilofni boshlagan, shayton berayotgan haroratni o'chirmoqqa kirishgan edi. Yaxshiki Jamshid ham to'xtab turardi. Agar u uy tomon qadam qo'ysa, Zaynab eshikni ochiq qoldirgan holda chekinar, uning chekinishi barobarida shayton g'oliblik mayini sipqora boshlar edi.

- Xo'jayin yo'qmilar? - dedi Jamshid, dabdurustdan. U ko'z oldida ulg'ayib voyaga yetgan qizchaning juvonlik olamida bu qadar latofat kasb etishini kutmagan edimi, har holda ostonada pariruxsorni ko'rib andak dovdirdi. Hol-ahvol so'rashni untdi.

Juvonning chiroyi aqlini shoshirgan bo'lsa-da, ko'ngliga yomon fikr oralamadi.

- U kishi o'rtoqlari bilan ketuvdilar, - dedi Zaynab.
- Bek akam so'rayatuvdilar. Qayoqda bo'lishlari mumkin? O'rtoqlarini taniysanmi?
- Kuyovjo'ra bo'lgan yigit-chi? Anvarmidi otlari... Shu mahallada turishadi. Choyxonaning atrofida deganday bo'luvdilar...
- Bo'пти, o'zim topaman. Kep qosa, adangni topsin. Ish zaril!

Jamshid shunday deb iziga qaytdi.

Zaynab ko'nglida kiring, choy iching, demoqchi bo'ldi-yu, tiliga chiqmadi. Jamshid yana bir nafas tursa aytardi. Lekin u to'pori juvondan lutf kutmadi. Ko'cha eshigi yopilgach, Zaynabning xo'rligi keldi. "Yigit degani ham shunchalik e'tiborsiz bo'ladimi?.." U xonaga qaytib, yana deraza oldiga keldi. Yana ko'cha eshigiga tikildi. Xayolan jingalaksochli yigitni chaqira boshladi. Xayolidagi yigit iziga qaytdi. Eshik ochildi. U jilmayib kirib keldi. Bu safar "Hofiz aka!" deb baqirmay, "Zaynabxon!" deb shivirlab keldi. Zinadan ko'tarildi. Uyg'a kirdi. Deraza oldiga yaqinlashdi. Uning yaqinlashayotganini bilsa ham, Zaynab hech narsadan bexabarday hovliga tikilib turaverdi. U orqa tomondan keldi. Yelkalaridan quchoqladi. Zaynab entikdi. Uning iliq nafasi bo'yniga urildi. Badanini lovullatib yubordi. Yelkadagi baquvvat qo'llar boshqa vazifa bilan qo'ltiq ostiga yuborildilar... Shunda u o'girildi... ko'zi yumuq holda bo'lsa ham lablarini osonlik bilan topdi. Keyin u ko'tarib oldi. Yotoq sari yurdi. Yumshoq to'shak ularni bag'riga oldi...

Zaynab entikib, ko'zlarini ochdi. Xayolidagi yigit uchib ketganday bo'ldi. Hovli kimsasiz, ko'cha eshik yopiq edi. Xonada esa suluvi atrofida aylanib-o'rgilib eshilaotgan hind yigitning qo'shig'i hukmron. U deraza yonida turgan holda o'girilib, televizorga tikildi. Shunaqa baxtiyor odamlar bormikin yo hamma menga o'xshagan bedavomikin, deb o'yladi.

Bu xonadonda bir ayolni baxtiyor etish uchun hamma narsa muhayyo edi. Noshukurlik qilmasa ham bo'ladi. Uy, yemoq-ichmoqdan zoriqadigan tomoni yo'q. Eri birov ko'rsa havas qilguli erkak. Lekin shirin orzular qanotida suzib ulg'aygan qiz uchun shuning o'zi yetarli? Xo'sh, Jamshidga tekkanida baxtli bo'larmidi, orzusiga yetarmidi?

Nikohning ikkinchi tuni Zaynab Elchinning gaplarini eshita turib "Siz qotilsiz!" dedi. Zaynab bu bilan Noilaning o'limini eslatmoqchi emasdi. Elchin uning shirin orzularini bo'g'ib o'ldirgan edi. Bu qotillik uchun qamash ham, otib tashlash ham mumkin emas. Bunday jazosiz qotillar yer yuzini po'panakdek bosib yotibdi. Elchin - Zaynabning nazarida shulardan biri.

Nikohning ikkinchi tuni - kuyov-kelin uchun muqaddas bo'lmish tunda, Elchin Noilaning o'limidan so'z ochib, xotiniga pichoq urmaganini aytdi. Zaynab bu gaplarga e'tibor bermadi. Chunki onasi to'ydan oldin uni yupatish maqsadida "sen undan qo'rqma, xotini u o'ldirmagan ekan, tuhmat bilan qamalgan ekan, dadang aytdilar", degan edi. Zaynab bu gap faqat ovutish uchun

aytildimi yo chindan ham shundaymi, bilolmaydi. Elchinning o'zini o'zi oqlashi unga erish tuyuldi. Uning nazarida bu erkak past ketganday bo'ldi.

- Mening nima aybim bor edi, meni nima uchun xo'rladingiz? - dedi Zaynab, ezilib o'tirgan eriga qarab.

- Sizning aybingiz yo'q... Ammo Noilani adangiz o'ldirtirgan. Nomus azobini totib ko'rishi lozim edi.

- O'ch oldingizmi?

- Ha, o'ch oldim.

- Endi-chi?

- Nima endi?

- Ko'nglingiz joyiga tushdimi?

Elchin javob bermadi. Xotinig ma'nodor qarab qo'ydi. Uning ro'parasida mo'mina Manzuraning qizi emas, qahrli Asadbekning qizi o'tirardi. Zaynab odob jihatidan onasiga tortgan bo'lsa-da, ba'zan yuragida g'alayon uyg'onib, otasiga o'xshab qolardi. Hozir past ketib o'tirgan eriga qarab, "Men ham sizdan o'ch olsam-chi?" demoqchi bo'ldi-yu, tilini tiydi. Ammo xayolida uyg'ongan shu o'y unga haqiqatday tuyula boshladi. Zaynab unga "Sizdan qasos olaman" demadi. Savoliga javob berilmagach, biroz sukut saqladi-da:

- Siz qotilsiz! - dedi qat'iy. Bu - qasos bahridan suv ichguchi hukm edi. Elchin buni anglamadi. Ro'parasidagi go'zal mavjudot qasos olishga haqli, o'ch olmoqqa qurbi yetadi, degan tushunchadan u uzoq edi.

Elchin "o'zinning aybsizligimni bildirib qo'yay, bu uyda siqilmasin, qo'rqmasin, erkinroq yursin", deb yanglishgan edi. Noxush kayfiyatdagi ayol oldida yarim qarich bo'lsa-da chekinish oqibati mag'lubiyat jariga qulash ekaniga uning aqli yetmadi. U xushsurat bo'lgani uchun rasidalik chegarasidan o'tmayoq qizlarning xumor ko'zlari ta'qibiga uchragan edi. Qo'shiqlari bilan do'ruq taratgach, jannatda parilar bilan yurgandek his qildi o'zini. Ana shundanmi "ayol qalbini sehraiy oluvchi kuch bor menda", deb ishonardi. Asadbekning qizini ham sehrlab olajagiga amin edi. Ollohning har bir bandasi kabi Elchin ham mag'rurlik va xudbinlikdan beharra emasdi. Mag'rurlik va xudbinlik baravar uyg'onib, birlashsa uni mahv etardi, to'g'ri yo'ldan adashtirardi. Nikohning ikkinchi tuni shunday bo'ldi...

O'shandan beri Zaynab bu xushsurat mashhur ashulachi bilan bir to'shakda yotadi. O'g'irlanib, qorong'i uyga qamalganida qo'rquvni haydab chiqara olgan, nafasini qaytargan, badaniga iliq harorat bergan g'alati his yo'q. Elchinning erkalashlari, ehtirolari unga ta'sir etmaydi. O'zini xuddi ertaklardagi tosh malikaday sovuq his etadi.

Kinodagi qizning qichqirig'i Zaynabning xayollarini to'zitdi. Beixtiyor o'girilib, tamoshaga qaradi. Hozirgina jufti bilan yayrab ashula aytayotgan qiz, ko'zlari kosasidan chiqquday ahvolda, dahshatga tushib o'tiribdi. Ro'parasida... ikki lunjini shishirib olgan ilon tebranyapti... "Hozir yigiti kelib tayoq bilan uradi", deb o'yladi Zaynab. Chindan ham yigit keldi, ammo qo'lida tayoq emas, miltiq bor edi. Bir o'q bilan ilon jon berdi... ular yana qovushdilar...

Zaynab xayolan o'zini shu qiz o'rnida, erini esa tebranyotgan ilon o'rniga qo'ydi. Bu ilonga kim bas kela oladi? Jamshidmi?

4

- Hozir borolmayman, dedi. Oshnasi unga bir narsalarni o'qib beryapti shekilli?

Jamshid shunday deb, aybdor bola singari boshini egdi. U xo'jayin buyrug'ini ado etolmadi. Otarchini topdi-yu, olib kelolmadi.

To'ydan oldin bo'lganida qo'l-oyog'ini bog'lasa-da, buyruqni bajarardi. Endi uning "kuyov" degan unvoni bor. Kuyovni payg'ambarlar siylaganida Asadbekning yugurdagi siylamas ekanmi?..

Asadbek jag'iga musht yeb, gangiganday bo'ldi. Nima bu - nozmi, to'nkalikmi yo atayin g'ashiga tegmoqchimi?..

- Oshnasi kim? - dedi Asadbek, gangiganini yashirishga urinib.

- Jinnixonada yotgan olim ekan.

- Qanaqa olim?

- Tarixchi ekan. O'n yildan beri kichik ilmiy xodimlikdan bir enlik ham siljimabdi. Betgachoparroq ekan. Xo'jayinini behurmat qilarkan.

- Xo'jayinni behurmat qilsa... tuzuk-ku? Kim ekan xo'jayini?

- Katta olimmish, Xolidiy degan. Jinnixonaga o'shaning buyrug'i bilan yotqizilgan ekan.

- Jinniligi rostmi?

- Soppa-sog' deyishdi-ku?

- Qani, opachang bilan ula-chi meni.

Jamshid telefon go'shagini ko'tarib, raqamlarni chaqqonlik bilan terdi. Tabibboshi xonasida yo'q ekan, uni topib kelgunlaricha picha fursat o'tdi.

- Xolidiy degan odam sizga buyruq beradigan bo'lib qolibdimi? - dedi Asadbek tabibboshining salomiga alik olmay. - Kimning qudasi? Shundan qo'rqdingmi? Biz-chi, biz go'rda ekanimizmi? Kim u yigit, Anvarmi, sog'midi? Haddingizdan oshmang. Yana sog'lar bormi? Xolidiy-polidiylarni-chi... - Asadbek gapni kalta qilib qo'ya qoldi.

Asadbek telefon go'shagini joyiga qo'yimay, ushlaganicha o'yg'a toldi. "Kuyovning do'sti ish bermasmikin", deb savoliga javob izladi. So'ng bir qarorga kelib, Jamshidga qaradi:

- Xolidiy tuzukroq olimmikin o'zi?

- Bilmadim.

- Kim biladi? Deputatni top.

Jamshid o'rnidan turgan edi Asadbek qaytarib, telefon go'shagini unga uzatdi:

- Telefonda top. Hozir kerak.

Deputatni topish oson bo'lmadi. Topilgach, Asadbek salom-aliksiz savolga tutdi:

- Xolidiy taniysizmi, qanaqa olim u?

- Xolidiyimi, - deputat piching qildi: - Olim ekanmi?

- Qanaqa olim deyaipman?

- Olim emas u, lo'ttiboz.

- Qanaqa ishlar qilgan?

- O'zbekni bosmachiga chiqargan shu-da. Ishlarini yaxshi bilmayman. O'tgan yili mukofot olgan bitta kitobini ko'rganman.

"Turkistonda buyuk O'ktabr g'alabasi", deganmidi... xullas, nomi shunga o'xshash. Ikki bet o'qib ko'nglim aynib ketgan.

- Shogirdlari kim? Dushmani kim?
- Dushmani men.
- Kitobini o'qimay turib dushmanman, deysizmi?
- Uning kitobini o'qish shartmas.
- Shogirdlari-chi?
- Institutning hammasi shogirdi.
- Institutda uni yomon ko'radiganlar yo'qmi?
- Kim biladi, balki bordir. Bo'lsayam maydaroq odamlar orasidan chiqadi. Yiriklarini taniyman, unga paxta qo'yib yuradi hammasi.

Asadbek uchun boshqa gapning hojati yo'q edi. Rahmat ham demay, go'shakni joyiga qo'ydi-da, bir qarorga kelib, o'rnidan turdi. Jamshid "qayoqqa?" ham demay, unga ergashdi. Asadbekning xohishiga ko'ra Anvarning uyiga qarab jo'nashdi. Shom qorong'isi cho'ka boshlagan edi. Eski shaharning tor ko'chalari eriyotgan qordan balchiq holiga kelganidan yurish qiyinlashgan edi. Jamshid mashinani avaylab haydab bir darvoza yonida to'xtadi.

- Qara-chi, hali ham shu yerdamikin? - dedi Asadbek.
- Shu yerda bo'lsa sudrab chiqaveraymi? - dedi Jamshid.
- Men senga "qarab ko'r", dedim!

Jamshid ortiqcha gap aytib yuborganidan izza chekib, mashinadan tez tushdi. Odati bo'yicha qo'ng'iroq chalmay ochiq darvozadan ichkari kirdi-da, hayallamay tez qaytdi.

- Uyda o'tirishibdi, Anvarning xotini oshxonada. Pastda onasining uyi bor. Boshqa hech kim yo'q.
- Sen shu yerda o'tir.

Asadbek shunday deb mashinadan tushdi. U ham hovliga hech bir ogohlantirishsiz kirib bordi-da, chirog'i yonib turgan uy tomon yurdi. Ichkari kirib, mehmonxona eshigini qiya ochdi. O'rtadagi ustol ustiga dasturxon yozilmagan, kitob-qog'ozlar betartib sochilib yotibdi. Ikki oshna ustol atrofida emas, pastda o'tirishibdi. Elchin eshikka orqa qilib, chordana qurib olgan. Yuzini deraza tarafga qaratgan Anvar esa muk tushib bir narsalarni o'qiyapti. Asadbek umri bino bo'lib bitta kitobni o'qib chiqmagan. Uni aslida kitobga rag'batini yo'q, "ishqi yo'q eshshak, dardi yo'q kesak", toifasidan desak, haqiqat yuziga oyoq bosgan bo'lamiz. Asadbekning bolaligi o'zingizga qisman bo'lsa-da ma'lum. Yoshi ulg'aygach, u yurgan ko'chalarda kitob o'qilmas edi. Shunday bo'lsa-da, Asadbek kitob o'qiyotganlarni ko'rsa havasi kelardi. Yuragida o'qishga ishtiyoq uyg'onardi. Shundanmi, qizining beto'xtov mutolaasiga sira monelik qilmagan. Aksincha, uyni kitobga to'ldirib tashlagan. Aniqrog'i, bu ishni uncha-muncha o'qib turguchi Chuvrindi amalga oshirgan.

Asadbek gap poylash uchun emas, yigitlarning mutolaasini bir zungina bo'lsin, kuzatish uchun ostona hatlamadi.

Anvar kitobni qo'yib, qog'ozlarni titkiladi-da, bir varaqni olib Elchinga qaradi:

- Mana bu yerda yaxshi bir hikmat bor: "Xari Iso ba suyi Ka'ba ravad, boz oyad hamon xar boshad". Mazmunini tushunmadingmi? Isoning eshagi ming marta Ka'baga borgani bilan eshakligicha qolaveradi.

Elchin kuldi.

- Zo'r gap, lekin ashulaga tushmaydi. Ashula bo'ladiganini top.
- Ashulaga mana bunisi bo'lar, - Anvar boshqa qog'oz olib o'qidi:

Man mo'yi xersho na az on mekunam siyoh,
To boz nav javon shavamu nav kunam gunoh.
Chun jomaho ba vaqti musibat siyox kunand,
Man mo'y az musibati piri kunam siyoh...

- Buning ma'nosi zo'r, - Anvar qog'ozdan bosh ko'tarib, Elchinga qaradi. - Sochimni bo'yab qoraytirishdan maqsad qaytadan yosharib gunoh qilish emas. Qora to'n motam ramzi bo'lgani singari, sochimni qoraytirishdan maqsad - o'tib ketgan yoshligimga motam tutishdir... Ikki baytni aytib, keyin Zamonaliga o'xshab, toringni qo'ltiqib olib, mazmunini tushuntirsang, odamlar qoyil qolaveradi.

- Bo'пти, shu ruhimga mos tushar ekan. Konsertning nomini ham "Yoshlikka tutilgan motam" desam, a?

- Shunaqa desang konsertingga birov tushmaydi. Konsertga odam aql o'rganaman, deb kelmaydi. Sen konsertingni Turdi Farog'iyning g'azali bilan ochgin, odamlarga hozir shunaqa gaplar ta'sir qiladi. Mana eshit:

Tor ko'ngullik beklar, man-man demang,
kenglik qiling,
To'qson ikki bo'vli o'zbek yurtidur,
tenglik qiling...

Asadbek ayvonda sharpa sezib, o'girildi. Qo'lida patnis ushlagan ayolni ko'rib, yarim ochiq eshikni asta taqillatdi. Ikkala oshna eshik tomon baravar qarashdi-yu, kutilmagan tashrifdan ajablanib, bir zum harakatsiz qolishdi. Hayrat to'rini birinchi bo'lib Anvar uzib chiqdi. Chaqqon o'rnidan turib, chaqirilmagan mehmonga peshvoz chiqib, salom berdi. Elchin ham o'rnidan turib, qaynotasiga norozi qiyofada boqdi.

- O'qishga berilib, chaqirganimni eshitmadinglar, - dedi Asadbek ostona hatlab, ichkari kirib. Ayvondan o'tib, dahliz eshigini ochgan Xonzoda mehmonxonaga kirayotgan kishini ko'rib, to'xtadi.

Asadbek paltosini yechib, stol suyanchig'iga tashlaguncha, Anvar stol ustini yig'ishtirishga kirishdi. Bu orada Xonzoda ham kirib, dasturxon yozdi.

- Kelin, siz hech narsaga ovora bo'lmang. Men hozir turaman, - dedi Asadbek.
- Har kuni kelib yuribsizmi, aka, - dedi Anvar, xotiniga yordamlasha turib.

Anvar Asadbekni bugun ikkinchi marta ko'rishi. Dastlab to'yida ko'rgan, "odamlar aytganday dahshatli emasga o'xshaydi-ku", deb ko'nglidan o'tkazgan edi. Bugun uning kirib kelishi uni biroz shoshirdi. Asadbek dasturxonga hech narsa qo'ydirilmadi.

- Hozir o'qigan she'ringizni eshitdim. Kuchli yozilgan ekan. "Tenglik qiling, kenglik qiling", deb. Xuddi bizga atab yozibdi. Bir-birimizni bo'riday g'ajib yuribmiz-da hozir, - dedi Asadbek. Ochiq ko'ngilda aytilgan bu gapni Elchin o'zi tomon otilgan toshday bilib, g'ijindi. Qaynotasining ro'parasiga o'tirib, xo'mraydi.

- Bo'riday desangiz, bo'rilar xafa bo'larmikin, - dedi Anvar, do'stidagi o'zgarishni sezmay, - bo'rilar ahil yashasharkan.

- Bu gapingiz ham to'g'ri, - deb kulimsiradi Asadbek. - Endi siz tilchisiz, gapga to'n kiydirvorasiz.

This is not registered version of TotalDocConverter

- Ha, endi tarixchilar ham gapga usta bo'lishadi. Sizning... Xolidiy degan domlangiz bor, a? U muttahaam hali ham butun o'zbekni bosmachi deb yuribdimi?

Elchin Anvarga, Anvar Asadbekka ajablanib qarashdi. Asadbekning Anvarga yoqib qolishi uchun shu gap o'zi kifoya qildi. Asadbek yo'l-yo'lakay o'yolab, mo'ljalni aniq nishonga olgan edi. Bu gapdan keyin Elchin ham biroz yumshadi. Asadbek bu gapni tarixchilar ishini muttasil kuzatib yuradigan ziyoli odam sifatida aytgani uchun ham ishonarli chiqdi. Uning deputat bilan so'zlashgani, uning aytganlaridan kerakli xulosa chiqarib olganini bu ikki oshna bilmas edi.

Anvar "xalq otasi"ning munofiqligidan gap ochilsa, o'zini tutib tura olmas edi. El orasida yomon ishlar bilan qo'rquv solib yurgan odamki, bu haqda so'z ochdimi, demak, Xolidiy munofiqligina emas, murad hamdir, degan tushuncha uning gap xaltasini ochib yubordi. Anvarning hozirgi ahvolini ko'rgan odam uni o'z uyida emas, ilmiy kengashda ma'ruza qilyapti, deb o'ylar edi.

- Mana, Qo'qon muxtoriyatini oling. Lenin o'z huquqlaring o'zlarida dedimi, dedi. Po'lsha o'ziga mustaqil bo'ldimi, bo'ldi. Estoniya, Latviya, Litva, Finlyandiya ajralib ketdimi, ketdi. Bular ham xuddi biz kabi Rusiya imperiyasining mustamlakalari ediku? Ular mustaqil bo'lib ketishdi. Biz bor-yo'g'i muxtoriyat talab qilgan edik. Qarang-a, muxtoriyatga ham ko'nishmadi. Lenin Moskovda turib olib, "Mazlum sharqqa ozodlik berdik", deydi. U yoqda mazlum xalqning qoni daryo bo'lib oqadi. Qo'qon muxtoriyatini kim qonga botirdi? O'rislarmi, bolsheviklarmi? Yo'-o'q, bu ishni turk qoniga tashna dashnoqlarga qo'yib berishdi. Men buni tarixiy dalil asosida isbotlasam, u padarla'nat "Sizning xulosangiz milliy nizo keltirib chiqaradi", deydi. Bir odamning o't pufagida tosh bor. Shuni olib tashlash uchun qornini yorishdi. Shunda jarroh "o't pufakka tig' tegsa jigar xafa bo'ladi, yaxshisi ko'r ichakni olib tashlaylik", deb tursa, kasal bechora dardini kimga aytadi?!

Xonzoda choynak-piyola ko'tarib kirgach, Anvar otashin nutqini to'xtatdi. Asadbek Anvardagi tuyg'udan uzoqroq bo'lsa ham, gaplarini eshitib, unga nisbatan mehri uyg'ondi.

- Siz bilan bir gaplashadigan ekan. Qoyilman,- dedi Asadbek, Anvar uzatgan piyolani olib. - Men o'rtog'ingizga bir gap aytay, deb kirgan edim. Siz ham eshiting, maslahat bering. Elchinboy, sizni kechami yo bugunmi hech kim to'yga aytmadimi?

- Yo'q, - dedi Elchin to'ng ohangda.

- Agar aytsa, ko'nmang. Umuman, yaqin orada to'ylarga bormay turing.

- Nimaga?

- Ha, endi... chillalik odamsiz.

- Aniqroq gapiravering.

- Aniqrog'i shuki... Siz san'atdagi obro'yingizni tiklab olishingiz kerakmikin? To'yda... har xil odamlar bo'ladi. Sizlarning oralaringizda ham hasadgo'ylar bor. Bitta yaxshi ashula chiqarsangiz xalq eshitib xursand bo'ladi, hasadgo'ylaringiz esa kuyib ketadi. Yana ham aniqroq aytsam, gap shuki, endi sizning obro'yingiz mening ham obro'yim. Sizni... o'g'lim deganman. Anvar-jon, siz guvohsiz, o'rtog'ingiz kuyovim emas, o'g'lim. Chet eldagi o'g'illarim kelishsa, aka-uka bo'lib ketasizlar, Xudo xohlasa. Men bir narsaning isini sezmasam, gapirmayman, to'ylarga bormay turing.

Asadbek gapni maslahat ohangida boshlab, buyruq tarzida yakunladi.

AvvalgiII- qismB Keyingi